

Journal van Hugo en Cornelis van Ryck betreffende hun reis naar Jeruzalem (1561-1562)

Hugo van Ryck

Editie R.J.G.A.A. Gaspar

bron

Hugo van Ryck, *Journal van Hugo en Cornelis van Ryck betreffende hun reis naar Jeruzalem (1561-1562)* (ed. R.J.G.A.A. Gaspar). Handschrift, ca. 1630

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/ryck020jour01_01/colofon.php

© 2011 dbnl / R.J.G.A.A. Gaspar

The logo for the Dutch Bibliography (dbnl) consists of the lowercase letters 'dbnl' in a blue, sans-serif font. The letter 'd' is stylized with a small hook at the top.

Journaal van Hugo en Cornelis van Ryck betreffende hun reis naar Jeruzalem (1561- 1562)

Hugo van Ryck

Editie R.J.G.A.A. Gaspar

bron

Hugo van Ryck, *Journaal van Hugo en Cornelis van Ryck betreffende hun reis naar Jeruzalem (1561-1562)* (ed. R.J.G.A.A. Gaspar). Handschrift, ca. 1630

codering

DBNL-TEI 1

Wijze van coderen: standaard

dbnl-nr ryck020jour01_01
logboek

- 2011-04-19 CB colofon toegevoegd

verantwoording

gebruikt exemplaar

exemplaar Koninklijke Bibliotheek Den Haag, signatuur: 75 A2-3

algemene opmerkingen

Dit bestand biedt, behoudens een aantal hierna te noemen ingrepen, een diplomatische weergave van *Journaal van Hugo en Cornelis van Ryck betreffende hun reis naar Jeruzalem (1561-1562)* van Hugo van Ryck, in een editie van R.J.G.A.A. Gaspar. Het handschrift stamt uit ca. 1630, en is evenals de editie niet eerder uitgegeven. Voor deze digitale editie is gebruik gemaakt van door de editeur aangeleverde bestanden.

redactionele ingrepen

Door het gehele werk heen zijn koppen tussen vierkante haken toegevoegd.

Renaat J.G.A.A. Gaspar

De pelgrimage van Hugo en Cornelis van Ryck: Een aardse onderneming in een groezelige jas

Het reisverhaal van Hugo en Cornelis van Ryck bevat een aantal verrassingen.

- *Het verslag blijkt pas 75 jaar na hun reis in deze vorm op papier te zijn gezet.*
- *Er is sprake van niet één maar twee oorspronkelijke auteurs.*
- *De vrouw die na driekwart eeuw het reisdagboek kopieerde, was geen geboren Hollandse maar afkomstig uit het oosten van de Republiek.*
- *De vaak banale toonzetting houdt verband met de aard van hun reis. De Van Rycks maakten - zo blijkt uit een juridisch document - hun pelgrimage weliswaar vrijwillig, maar óók tegen betaling.*
- *Omdat hun reisdagboek een verslag is van een zogenaamde 'bedevaart bij plaatsvervangning' is het enig in zijn soort.*

Inleiding

In de late middeleeuwen moet de pelgrim een vertrouwde verschijning op de Europese wegen en paden zijn geweest. Honderden genadeoorden, klein en groot, trokken duizenden bedevaartgangers aan.¹ Om een voorbeeld te geven: het getal pelgrims dat alleen al in het jaar 1466 genoteerd staat voor het Zwitserse Einsiedeln bedraagt niet minder dan honderddertigduizend.² En dit was dan nog een betrekkelijk klein bedevaartsoord, want steden als Aken, Rome en Santiago de Compostela ontvingen aanzienlijk meer reizigers binnen hun muren. Santiago spande wel de kroon met elk jaar tussen de tweehonderdduizend en vijfhonderdduizend pelgrims.³

Mannen en vrouwen, oud en jong, rijk en arm, gezond en ziek: allemaal waren het zoekers naar geestelijke of lichamelijke gezondheid. Zoekers die in opdracht of vrijwillig, individueel of groepsgewijs de weg naar de genade bewandelden.

Het hoogst aangeschreven stond Jeruzalem, waar de pelgrim in de voetsporen van Christus kon wandelen en de heilsgeschiedenis als het ware tastbaar opnieuw kon beleven. Alleen al door bij Jaffa aan wal te gaan, verkeerde men reeds - naar beweerd werd - in staat van genade. Daarna kon de pelgrim op allerlei heilige plaatsen in Palestina nog verscheidene volledige aflaten *a poena et a culpa* ontvangen, waarmee hij of zij geheel werd vrijgesteld van schuld en boete.⁴

Maar men moest er wel veel voor over hebben. Nog afgezien van de niet ongevaarlijke overtocht van de Alpen en de kans op beroving onderweg naar Venetië⁵ was het vooral de gevaarlijke zeereis van Venetië naar Jaffa die reizigers kwalijk opbrak. Sommigen stierven onderweg en kregen het zeemansgraf.⁶ Anderen, zoals Maria van Rijssel, wisten in leven te blijven tot bij aankomst, maar moesten op het

1 Sumption (1975), 262-263; Moraw (1985), 17, 28.

2 Gonnet, (1883), p. XXIV. Nog ruim vijftig jaar later, in 1519, noemt de reiziger Jan Want deze plaats *'die principael hoofstادت van Zwitserlant (...) ende vol volcx'* Zie Van Beurden (1896), 7.

3 Ohler (1991), 285.

4 Paulus (1922-3), III, 281-284.

5 Zie bijvoorbeeld Gonnet (1883) inzake de confrontatie van Arent Willemsz en Jan Govertsz met *'Lutheranen'* in 1525.

6 Herwaarden (1985), 35.

strand van Jaffa begraven worden.⁷ Weer anderen leden schipbreuk, werden weliswaar gered maar moesten daarna jaren in Turkse gevangenschap doorbrengen.⁸ Geen wonder dus dat Palestina ook wel *pessima terra, mortis ianua* ('bar slecht land, poort van de dood') werd genoemd. Geen wonder ook dat de Nederlandse uitdrukkingen *naar Jaffa gaan* en *in Jaffa liggen* onder meer betekenen: 'gaan sterven' en 'dood zijn'.⁹

Toch hebben velen dit Jeruzalem-avontuur ondernomen. Allerlei individuele reizigers, maar ook kleine of grote gezelschappen (soms van honderden personen) gingen scheep en wilden al het komende ongemak trotseren om hun zielenheil veilig te stellen en daarmee anderen tot lering te strekken.

Nogal wat pelgrims hebben hun belevenissen te boek gesteld, maar uit de Nederlanden is in de periode 1437 - 1664 van slechts 70 à 75 pelgrimages het verslag bewaard gebleven; 45 à 50 daarvan zijn in het Nederlands geschreven.¹⁰

Eén van die verslagen is het reisverhaal - eigenlijk meer een reisdagboek - van de Delftse bierbrouwer Hugo van Ryck, die in op 10 mei 1561 met zijn zoon Cornelis uit Delft naar Jeruzalem vertrok en op 26 maart 1562 in zijn vaderstad terugkeerde.¹¹ Hun reisverslag is in meer dan een opzicht merkwaardig te noemen.

Inhoudelijk is het van weinig devotie getuigend en, tot Venetië althans, tamelijk banaal door zijn welhaast exclusieve aandacht voor eten, drinken en slapen. Maar aan dit laatste aspect danken we wel een nauwkeurige opgave van alle pleisterplaatsen tussen Delft en Venetië, een uniek gegeven omdat andere reizigers dat hele traject veelal in één alinea, soms zelfs in één enkele zin afdoen. Het andere aspect, de geringe vroomheid van de reizigers is niet minder opvallend, maar is alleszins verklaarbaar, zoals zal blijken aan het eind van deze studie.

Maar ook omwille van enkele zeer bijzondere taalkenmerken is dit reisverhaal opmerkelijk. Door immers die uiterlijke kenmerken nauwgezet te analyseren en te duiden zal het mogelijk blijken de tijd waarin Van Rycks verslag te boek is gesteld en de geschiedenis van dat handschrift in de daarop volgende zestig jaar nader te bepalen. Wanneer men vervolgens de analyse doorvoert tot op woordniveau (en zelfs eenmaal tot op letterniveau) zullen allerlei details als puzzelstukken perfect bij elkaar passen en elkaar blijken aan te vullen waardoor de vermoedelijke maar onvermoede waarheid over de schrijver(s), de kopiïst(en) en de successieve eigenaar(s) aan het licht komt.

Op die wijze kan men van de eerste zestig jaar de geschiedenis van dit manuscript volgen, maar over de periode daarna - tot circa 1870 - is niets bekend. Omstreeks die tijd heeft de toenmalige bezitter van het handschrift een soort moderne vertaling daarin bijgeschreven. Kort daarna is het aangeboden aan het stadsarchief van Delft, dat echter uit geldgebrek moest afzien van de aankoop.¹² In 1889 is dit manuscript

7 Gonnet (1883), 67.

8 Röhrich (1889) 261-263

9 *Woordenboek der Nederlandsche Taal* VII, 114. Dat *Jaffa* tevens de naam is van het oude kerkhof in Delft is alleen maar toeval. De uitdrukking *Voor Jaffa liggen* is immers overduidelijk aan de scheepvaart ontleend: vergelijk *Voor Pampus liggen*, gezegd van schepen die op wassend tij moesten wachten alvorens de haven van Amsterdam binnen te kunnen varen.

10 Wasser (1991), 36-67.

11 In Venetië hadden zij zich aangesloten bij het gezelschap van Albrecht von Löwenstein dat 50 à 60 man telde. Zie Röhrich (1889), 248-252. Voorts: Van Zuiden (1941), 115-120.

12 Blijkens een brief d.d. 15 mei 1889 van de oud-archivaris J. Soutendam aan de aanbieder van het handschrift, boekhandelaar S.L. van Looy in Amsterdam. Deze brief is bij het manuscript geïnsereerd.

door het Algemeen Rijksarchief aangekocht en in 1951 ten slotte door ruil in het bezit gekomen van de KB Den Haag.

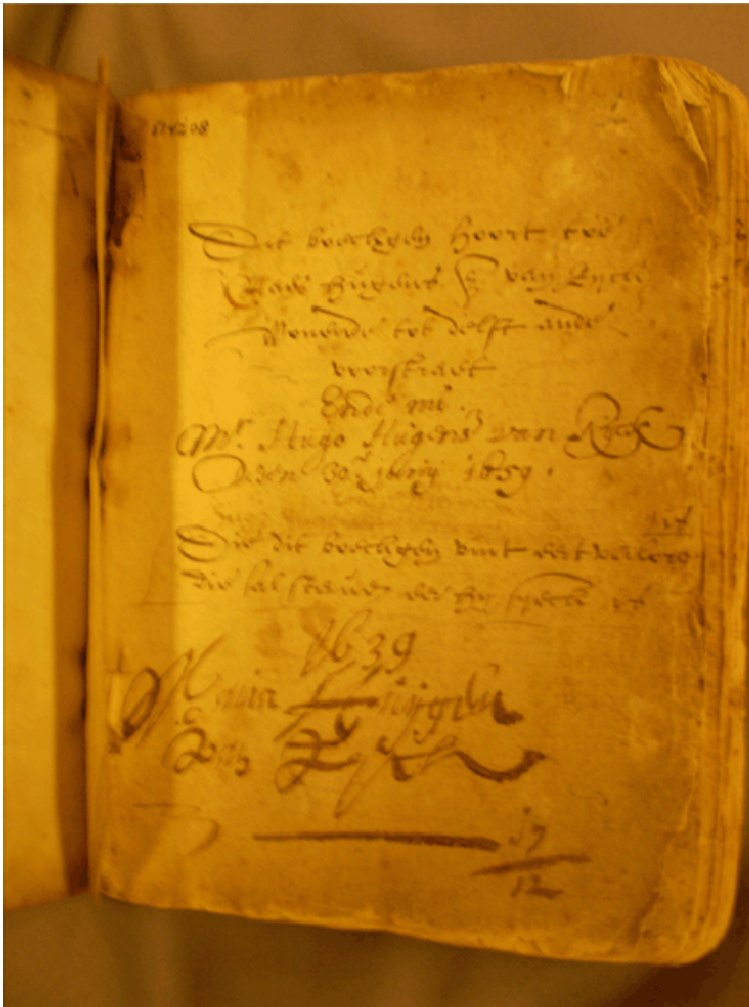
Algemene beschrijving van het handschrift Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 75 A2-3.

Perkamenten kaft, oorspronkelijk voorzien van sluitbanden. Papier 13 × 18,5 cm; 88 genummerde bladzijden; 15 à 20 regels per bladzijde. Circa. 13.000 woorden. Er is een moderne paginering in Arabische cijfers én een oorspronkelijke foliëring in Romeinse cijfers. In deze laatste paginanummering is folio 55 per abuis tweemaal genoteerd. Om die reden is in deze transcriptie de moderne paginering aangehouden.

Incipit [2a]: *Den X^{en} mey anno 1561 Ben ick cornelis hugo hugensoon van Rijck met mynen vader soon cornelis hugensoon van ryck gereyst wt delft naer Jerusalem...*¹³

Explicit [82b]: *...ende syn voorts gecomen tclock tsanderendaechs tlock vyff vuyren tot delft op witten donderdach inde gueden weecke*

Op bladzijde 1a zijn de volgende mededelingen genoteerd. Zie afbeelding 1:

Bladzijde 1a van Hs. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 75 A2-3 (17e eeuw). Afmetingen 18,5 x 13 cm. Eigen foto.

13 Op deze doorthalingen en aanvullingen in deze zin wordt hieronder ingegaan. Ze zijn van grote betekenis.

Bovenaan de bladzijde staat: *Dit boeckgen hoort toe / Aan hugensz van Ryck / wonende tot delft ande / voorstraet* In het woord *Aan* zijn met roodbruine inkt vooraan door de letter *A*, die grotendeels is geradeerd, de letters *Cl* geschreven, en achteraan na de laatste letter *n*, die tot een *e* is gemaakt, een *s* geplaatst, zodat er staat: *Dit boeckgen hoort toe / Claes hugensz van Ryck / wonende tot delft ande / voorstraet*

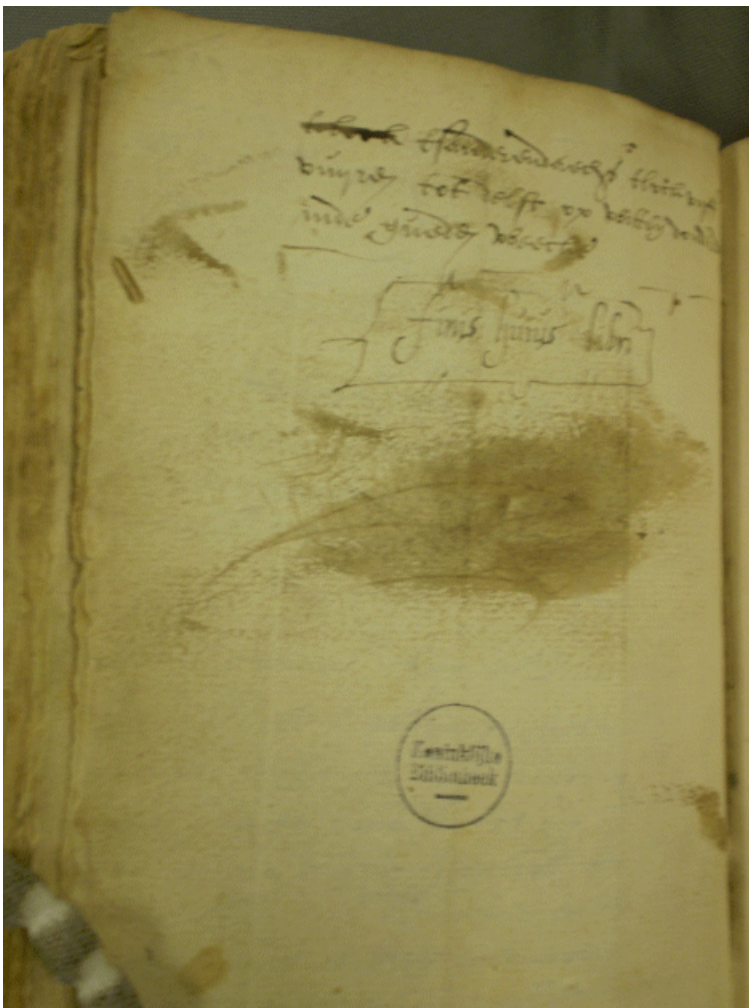
Hieronder staat in andere hand en met andere inkt: *Ende nu Mr. Hugo Hugensz van Rijck / Desen 30^e junij 1659.*

Onmiddellijk hieronder staat een grotendeels weggevaagde zin waarvan nog maar een enkel woord en twee woorddelen ontcijferd kunnen worden: *Ende [.....] / Hug[.] Hug[.....]*

Daaronder is in de eerste hand geschreven: *Die dit boeckgen vint eert verlore is¹⁴ / die sal steruen eer hy syeck is*

Hieronder staat in derde hand: *1639 / Maria Huijgen / van Ryck*. Deze naam is onderlijnd door een streep met ervóór een soort misvormde 3 zodat het geheel lijkt op een liggende, verbogen en gebroken drietand. Daarachter de datum *vij / 12* genoteerd.

Op de laatste bladzijde [82b] staat onder de laatste drie regels van de tekst, met dezelfde in kleur afwijkende inkt als die uit 1659: *finis huius libri*. Zie Afbeelding 2.

Bladzijde 82b van Hs. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 75 A2-3 (17e eeuw). Afmetingen 18,5 x 13 cm. Eigen foto.

14 Dit woordje *is* werd, uit plaatsgebrek omdat de regel volschreven was, boven *verlore* genoteerd.

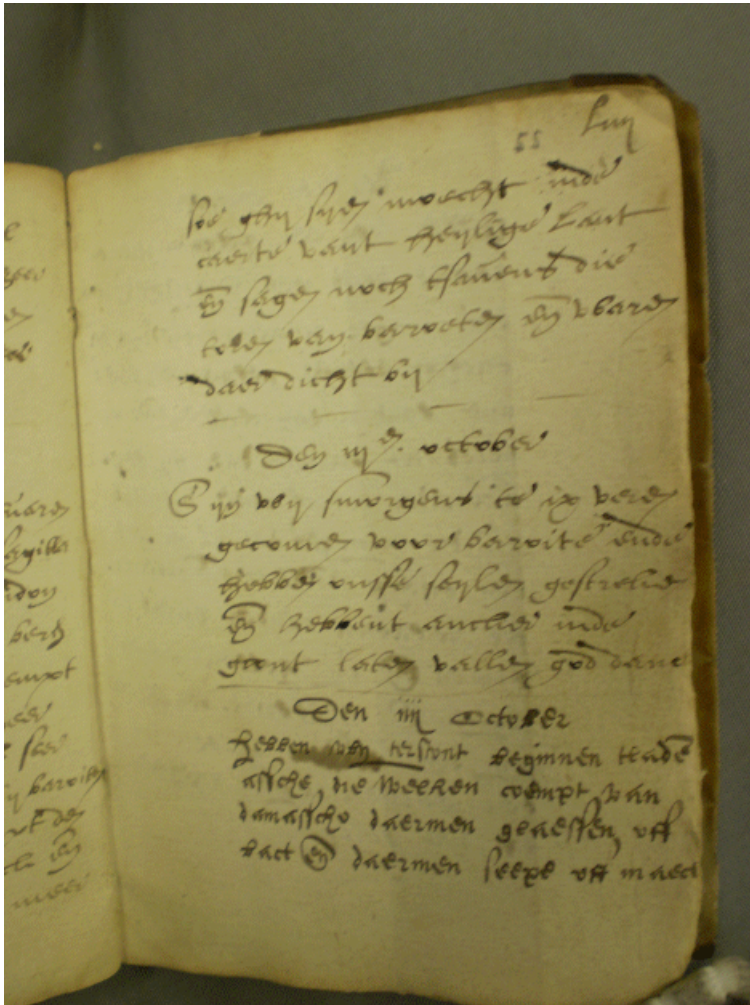
Bladzijde 82b telt aldus maar vier regels. De rest van de pagina is niet beschreven, evenmin als de daaropvolgende zeven bladzijden (genummerd tot 88). Bladzijde 84a vertoont evenwel een krabbel, een soort penneproef, opnieuw met dezelfde in kleur afwijkende inkt. Zie afbeelding 3.

Bladzijde 84a van Hs. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 75 A2-3 (17e eeuw). Afmetingen 18,5 x 13 cm. Eigen foto.

Bladzijde 43a is slechts voor de helft beschreven; bladzijde 80a maar voor drievierden.

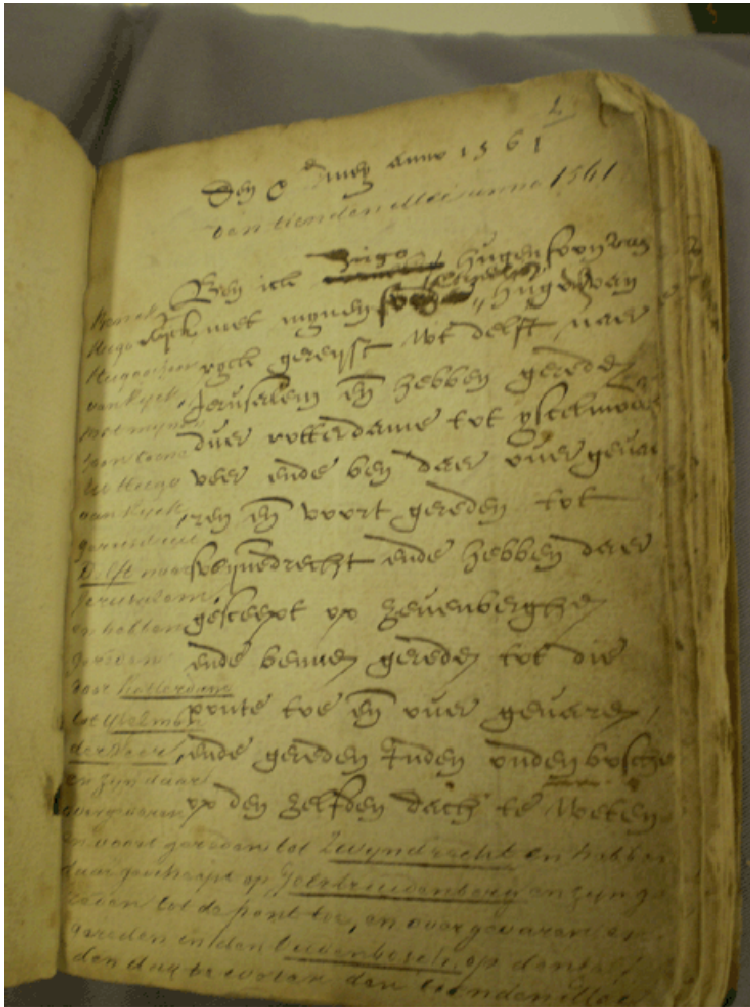
Dit reisverhaal is geschreven in één handschrift, met uitzondering van de laatste vijf regels op bladzijde 55a, de hele pagina 55b en de eerste anderhalve regel van bladzijde 56a, alwaar in een ander handschrift is gewerkt. In beide gevallen is sprake van een gotisch lettertype. In de bovenvermelde korte passage (blz. 55a-56a) maakt het handschrift een opmerkelijk ongeoefende indruk. Zie afbeelding 4, 5 en 6.

Bladzijden 54b en 55a van Hs. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 75 A2-3 (17e eeuw). Afmetingen 18,5 x 13 cm. Eigen foto.

Den den Octave
 Zessen kon een pelgram bereyden
 boere had een Duytse Oude
 een iunger genadigt hertich de
 oncoet boere programten draught
 ant ant in dat eerste bade miz
 myrd tot sarmten daer in sijn
 nentanden kerck vnder de kerck
 wa die mynyrd dat in in geyt
 een sifop bade moer hertich
 toe geeten banden vancit in
 Komen G In Zessen geyt
 Mynen G ~~geeyt~~ hertich
 My den ~~geeyt~~ Zessen My
 den eersten weyden geyt
 op dat sifop

Bladzijden 54b en 55a van Hs. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 75 A2-3 (17e eeuw). Afmetingen 18,5 x 13 cm. Eigen foto.

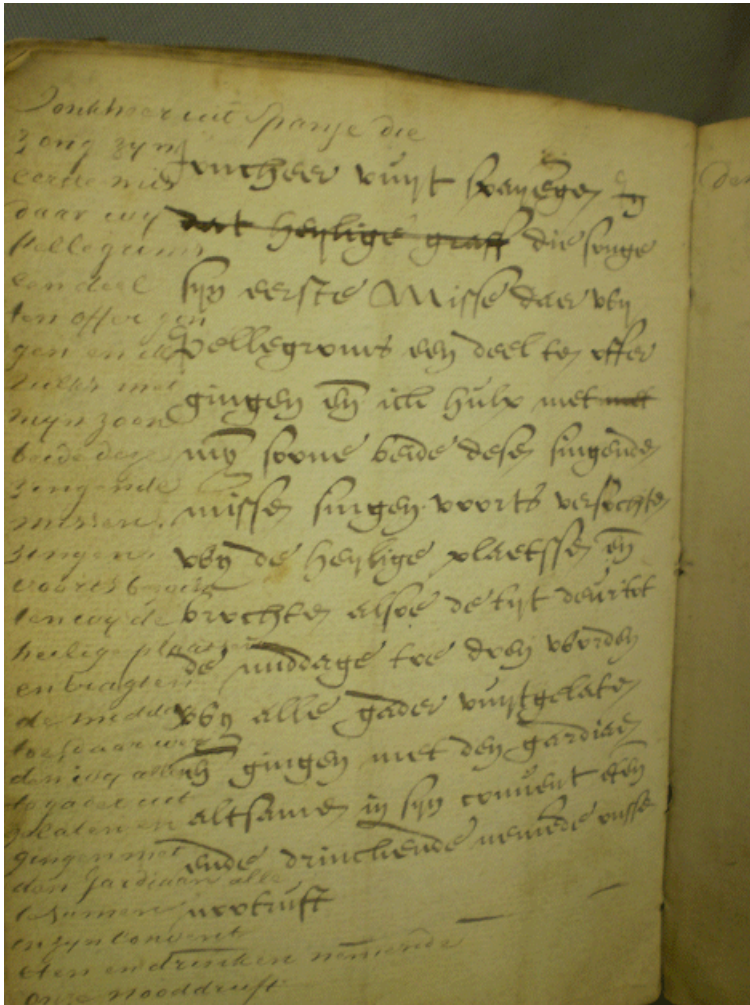
Bladzijde 2a van Hs. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 75 A2-3 (17e eeuw). Afmetingen 18,5 x 13 cm. Eigen foto.

Vrijdacht middaghe by Aby bay dar
 Zyn wy van
 daer ghechert gheschiede inde by gecome
 don an 17^{den} van 1616 van drie mijlen
 getonnen van ysbrieten dat de groote
 conderp op
 die ruylenberge waer dar by vint
 van vbeuck
 dat een groote herberg was daer wy wy
 wyl waren
 den 2^{den} Junij die 7de Junij
 Zyn wy by by gecome in ghebet te
 ghemaken
 1 morgen loch p vanden tot ysbrieten
 conblikke by by die dach al gecome
 10 uren te
 vbeuck by die heb my vbeuck
 en zyn daer
 daer al gecome
 van om te daren in een guide vring
 het myn
 baardellat
 byn ghemak om een ander paard laer
 ik te guiden voor gef

Bladzijde 9b van Hs. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 75 A2-3 (17e eeuw). Afmetingen 18,5 x 13 cm. Eigen foto.

Den 8^{den} Junij die 7de Junij
 Zyn wy
 ghechert by by frichte
 van Teurke
 1 morgen in vanden by gecome
 en zyn gecome
 tot vbeuck
 gunde 2 my bay dante dar by waer
 een van Teurke by by nos datt waer
 te daren waer gebede te uil dant
 en zyn nos
 5 uren
 in den gebede staet dar by te
 daren my
 van Grim vbeuck boer ont het
 het walle onder de van vanden herberg
 wy wil daren voor om gef
 den 9^{den} Junij die 7de Junij
 Zyn wy by by gecome
 1 morgen
 vbeuck dar gef
 1 morgen ghechert
 tot vbeuck

Bladzijde 11b van Hs. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 75 A2-3 (17e eeuw). Afmetingen 18,5 x 13 cm. Eigen foto.

Bladzijde 30b van Hs. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 75 A2-3 (17e eeuw). Afmetingen 18,5 x 13 cm. Eigen foto.

De vormgeving: een bron van aanwijzingen over de geschiedenis van dit handschrift

Uiterlijke kenmerken

Bij het doorbladeren van dit handschrift valt terstond op dat dit reisdagboek uitzonderlijk veel verbeteringen en aanvullingen van allerlei aard vertoont. Die mogen evenwel niet uitsluitend negatief worden beoordeeld, want bij een nadere bestudering daarvan blijkt dat bepaalde 'slordigheden' leiden naar enkele plausibele, zelfs onontkoombare gevolgtrekkingen omtrent de identiteit van de afschrijver en inzake de datering van dit geschrift.

Dit is wat je ziet: hoewel dit handschrift een betrekkelijk geringe omvang heeft, staan er ruim 100 duidelijke 'fouten' in. Daaronder bevinden zich ontbrekende letters, ontbrekende woorden en dittografieën. Voorts is er een grote bonte groep schrijffouten-in-het-algemeen zoals *tem* voor *ten*, *Iosech* voor *Joseph* en *crinam* voor *coman*. Daarbij kom je repeterende fouten tegen zoals *tlock* voor *tclock* (klokke) alsook herhaalde gevallen van letteromzetting zoals *in dalt* voor *in 't dal*, *Betheleem*

voor *Bethlehem* en *vroge* voor *vroeg*. En bij dit alles zijn niet eens de bijna 100 plaatsen meegeteld, waarbij de schrijver zelf met doorhalingen een vergissing (bijvoorbeeld een dittografie) ongedaan heeft gemaakt of een schrijffout op de grofste manier heeft verbeterd, gewoon door de goede letter(s) door de verkeerde heen te schrijven. Bovendien zijn er circa 50 plaatsen waarbij een vergeten woord of een ontbrekende letter boven de regel of in de marge is geschreven. Vooral dit laatste verschijnsel wijst er onmiskenbaar op dat degene die hier de pen hanteerde niet vlot schreef, maar moeizaam *overschreef*. Woord voor woord, vaak zonder voldoende overzicht op de resterende schrijfruimte per regel. Het is een omstandigheid die ook bij de hierna volgende poging tot identificatie van de schrijver c.q. kopiist van belang is. Let wel: op ál deze plaatsen (uitgezonderd die in de allereerste regels van het verhaal welke verderop in dit artikel afzonderlijk besproken worden) zijn de aanvullingen en verbeteringen genoteerd in dezelfde hand en met dezelfde inkt.

Zoals hierboven al kort werd aangestipt, is ruim één pagina van het manuscript geschreven in een heel ander soort - opmerkelijk schools lijkende - letter, hoogstwaarschijnlijk door een kinderhand. Met een bijzonder lelijke streep is een nieuwe alinea aangeduid en je stuit meteen daarna op een knoeierige doorhaling. Bij een aantal woorden is de inkt uitgelopen en een paar abbreviaturen zijn knullig genoteerd, kortom: een ongeofende penvoering.¹⁶ Al deze onvolkomenheden - zie ook het hierboven geciteerde *incipit* en de erbij horende noot - hebben het manuscript er niet fraaier op gemaakt.

Dit geldt ook voor een te signaleren feit van geheel andere aard. Ooit heeft een pijprokende lezer twee brandende tabaksblaadjes laten vallen op bladzijde 72a. Om die te doven wist hij (blijkbaar na enige aarzeling) niets beter te bedenken dan het boekje dicht te slaan. De vuurhaardjes zijn toen gedoofd, maar niet dan nadat ze zich door enkele pagina's heen hebben gewerkt, zodat ook op de bladzijden 71a, 71b en 72b schroeivlekken zijn verschenen.

Maar nog om een andere reden laat dit dagboek te wensen over. Elke maand vertoont lichte tot zeer ernstige lacunes, alles bij elkaar 111 dagen. De ontbrekende data zijn:

- 12, 13, 14 en 15 mei;
- 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29 en 30 juni;
- 1, 2, 5, 8, 23, 24, 25, 26 en 31 juli;
- 1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 14, 15, 17, 18, 21, 22, 25 en 26 augustus;
- 6, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 15 en 18 september;
- 6, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 23 en 24 oktober;
- 5, 8, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 19, 21, 22, 23, 24 en 30 november;
- 6, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 22, 28 en 29 december;
- 14, 15, 16, 21, 29 en 20 januari;
- 1, 2, 3, 11, 12 en 21 februari;
- 14 maart.¹⁷

Omdat nu de oorspronkelijk Romeinse foliëring ononderbroken doorloopt van 1 recto tot en met 81 verso mag je concluderen dat deze lacunes reeds werden aangetroffen door de afschrijver van de dagboekbladen. Inderdaad door de *afschrijver*, niét door de reizigers zelf. Want niet zij hebben dit handschrift vervaardigd, maar een andere persoon. Die heeft, zoals hierboven gesteld is, blijkbaar erg moeizaam

¹⁶ Bovenaan op blz. 56 a eindigt dit andere handschrift abrupt, alsof de (jonge) schrijver betrapt werd.

¹⁷ Deze laatste datum is wel genoteerd, maar de bladzijde is verder blanco gelaten.

en, zoals hierna zal blijken, zonder veel begrip de oorspronkelijke tekst gekopieerd. En deze kopieerarbeid vond heel wat jaren later plaats. De tekst zelf levert voor deze stelling een overvloed aan overtuigende bewijzen. Drie daarvan mogen volstaan.

Handschrift KB 75 A 2-3: werk van een latere afschrijver

1. In Aken, zegt de tekst op bladzijde 4a, zijn mooie dingen te bezichtigen, onder andere *dat artelrie vanden ouden Coninck Carel*. De term ‘artelrie’ in verband met Karel de Grote is echter een anachronisme. Ongetwijfeld heeft in de oorspronkelijke tekst ‘reliquie’ gestaan. Het is immers niet goed in te denken dat de reizigers zelf zo'n vreemde vergissing zouden hebben gemaakt, want juist vanwege zijn vele relikwieën stond Aken als bedevaartplaats zo zeer in aanzien.¹⁸

2. Op bladzijde 73b-74a leest men: *Ende seylden tot savons toe met alle die seylen ende die patroen dede dat groote seyl setten ende het [.....] te hem soe dat het van boven [] ende was gelu[] dat hem niemant zeer dede ofte doot en vyel en bonden dat terston[] op met alle man ende namen alle de seylen in opte huikende fock na ende tbegun te wayen ende te regenen soe dat zy van dien nacht geen seyl meer en voerden*. Deze zin vertoont opmerkelijk veel gebreken. Van twee woorden (geluc en terstont) ontbreekt de eindletter, een noodzakelijk praedicaat is weggelaten, en van een andere verledentijdsvorm is alleen de uitgang -te genoteerd. Voor de stam is ruimte opengelaten.¹⁹ Ook hier is dus overduidelijk een afschrijver bezig geweest, die het werkwoord maar zeer gedeeltelijk kon lezen of helemaal niet begreep.²⁰

In dit verband moeten nog twee andere plaatsen genoemd worden waar de tekst een opmerkelijke lacune vertoont. De eerste is bladzijde 43a waar de helft van de pagina onbeschreven is; de tweede is bladzijde 80a waar een kwart van de pagina blanco is gelaten. Wel is in dit laatste geval de datum (*Den xiiij^{en} maert*) genoteerd en het is dus zonneklaar dat hier een afschrijver aan het werk is geweest die hoopte dat naderhand tussen de dagboekbladen alsnog de ontbrekende tekst gevonden zou worden.

3. Het derde, tevens overtuigendste bewijs dat het manuscript niet door de reizigers zelf, maar later door een ander is vervaardigd, is dialect-geografisch van aard. In het verhaal komen herhaaldelijk typisch Hollandse vormen voor zoals *bennen* (zijn); *hart* (hert); *leggende* (liggende); *duer* (door); *uuyren* (uren); *swartgen* (zwart paardje); *hanct* (hand).²¹ Deze Hollandse dialectvormen zijn niet meer dan vanzelfsprekend in het reisdagboek van twee Delftenaars. Maar ook staan er vaak woordvormen die allesbehalve Hollands zijn. Het zijn typerende vormen voor het Oost-Nederlands: *olde* (oude); *wolden* (wouden, wilden); *solden* (zouden).²² Eventueel ook: *hoere* (hun). Voorts staat menigmaal de geaspireerde vorm gespeld: *this* (het is); *thien* (tien);

18 Het woord ‘reliquie’ is hier gebezigd als verzamelterm voor de vele relieken van Christus, Maria en allerlei heiligen die Karel de Grote verworven had. Maar ook zijn eigen gebeente werd door Frederik Barbarossa heilig verklaard. Zie Schiffers (1951), 5,60,61,77.

19 Bij onbekende of onbegrijpelijke woorden werd dat door kopiïsten wel meer gedaan. Zie bijvoorbeeld Gaspar (1998), 91 en 92 en de daarbij horende aantekening II, 231.

20 Op grond van het interne zinsverband zijn m.i. de volgende conjecturen aannemelijk: *gelu* wordt *geluc*; *terston* wordt *terstont*; het ontbrekend predikaat was *neerviel* of *nederviel*; het opzettelijk hiaat wordt opgevuld met de werkwoordstam *los*. Voor het wederkerige werkwoord *hem lossen* zie *WNT* VIII, 3039 onderaan sub 1).

21 Zie Van Loey (1964 - 1965) II, 8,9,18, 87, 102, 124,126.

22 Van Loey (1964 - 1965) II, 129.

thuschen (tussen); *thegen* (tegen), eventueel ook: *tractheerden* (onthaalden).²³ De hier genoemde oostelijke vormen komen over de hele tekst verspreid voor, van bladzijde 13a tot en met pagina 61a. Gelet nu op *olde*, *wolden* en *solden* moet men concluderen dat de afschrijver afkomstig was uit of woonde in het Gelders-Overijsselse gebied met als grensplaatsen: Elspeet, Nunspeet, Elten, Doetinchem, Keppel, Doesburg, Zutphen 'en verder van den Rijn tot ten Zuiden van Rees'.²⁴

Tevens kan uit de eerste twee bewijzen, waaruit het onbegrip voor de oorspronkelijke tekst blijkt (en dan vooral de opengelaten plaatsruimte voor een onleesbaar of onbegrijpelijk woord) worden geconcludeerd dat de afschrijver geen kans heeft gezien om vader of zoon Van Ryck te raadplegen om te vragen wat hier of daar - met name op de plaats van het opzettelijk hiaat - in hun oorspronkelijke dagboekantekening te lezen stond. En daaruit zou je wellicht mogen afleiden dat het afschrift grotendeels vervaardigd, althans helemaal voltooid zal zijn ná 28 mei 1623, de sterfdatum van Cornelis Hugens van Ryck, de zoon.²⁵

Handschrift KB 75 A 2-3: ontstaan en aanvankelijke geschiedenis

Hiermee lijkt al het mogelijke gezegd: de kopiïst kwam uit het oosten van het land en vervaardigde het afschrift vermoedelijk na 1623. Een nader archiefonderzoek - met daarbij het patroniem als belangrijke leidraad - levert evenwel een aantal aanvullende gegevens op, die alle tezamen een goed beeld verschaffen over de vroegste geschiedenis van het manuscript. Zelfs kan op grond daarvan een plausibel antwoord gegeven worden op de vraag naar de identiteit van de afschrijver.

We zullen de volgende vijf generaties de revue zien passeren:

1. - *Hugo van Ryck*, die naar Palestina reisde;
2. - *Cornelis Hugens van Ryck*, die meereisde met zijn vader Hugo, ongehuwd;
 - *Jan Huigens van Ryck*, broer van Cornelis, gehuwd met N.N.;
 - *Maria Huigen van Ryck*, zus van Cornelis en Jan, gehuwd met Cornelis Cornelisz Brouwer;
3. - *Huijch Jansz van Rijck*, zoon van Jan Huigens van Ryck, neef van Maria Huigen van Ryck gehuwd met Claesgen Arents van Weena;
4. - *Huych Huijchensz* (=Hugo Hugensz) van Rijck, zoon van Huijch Jans van Ryck en Claesgen Arents van Weena;
5. - *Claes Hugensz van Rijck*, zoon van Mr Hugo Hugensz (=Huijch Huijchensz) van Rijck, die zich - als laatste in de rij - de bezitter van het dagboek noemde.

23 Vgl. Van Loey (1964-1965) II, 108. Het valt op dat de geaspireerde stemloze occlusief steeds voor een palatale klinker staat. Eenzelfde licht aangeblazen *t* is nu nog te beluisteren in het Twents. In het hs. staat niet *tractheerden*, maar *trachteerden*; het is dus wellicht weer een geval van de letteromzettingen zoals die hierboven reedsesignaleerd zijn.

24 De afbakening van dit gebied is conform de opgave van Emonds (1922), 46; zie voorts A.R. Hol (1940), 170 en het kaartje van Jo Daan (1981), 56, alsook de grote uitklapbare overzichtskaart bij Weijnen (1966).

25 Of een paar jaren eerder, indien Cornelis Hugens van Ryck in zijn laatste levensperiode geestelijk sterk was achteruitgegaan. Maar in elk geval is de datering in de titelbeschrijving door de KB Den Haag, namelijk 1562, onjuist. Het handschrift is enige decennia later vervaardigd.

Het uitgangspunt voor dit onderzoek bevindt zich in de Grote Kerk van Delft. Daar ligt zowel Cornelis Hugens van Ryck begraven, alsook diens broer Jan Huijgens van Rijck. Cornelis was blijkens het grafscript 79 jaar oud geworden. Hij was dus geboren in 1544, want we vinden in het Delfts stadsarchief vermeld dat Cornelis stierf eind mei 1623. Jan overleed volgens diezelfde bron bijna twee jaar daarna, op 13 maart 1625.²⁶ Over Cornelis van Ryck is, afgezien van de teraardebestelling, niets in de registers opgetekend: geen huwelijk, geen nageslacht. Een veel jongere zus - naar alle waarschijnlijkheid uit een later huwelijk van de oude Hugo van Ryck - van dit tweetal was Maria Huijgen van Ryck.

Van Jan Huijgensz van Rijck weten we dat hij op 11 oktober 1620 samen met Maria Huijgen van Ryck getuige is geweest bij de doop van zijn kleinzoon Huych, zoon van Huijch Jansz van Rijck en Claesgen Arents van Weena. Deze kleinzoon Huych is, gelet op het patroniem, hoogstwaarschijnlijk dezelfde die zich als Mr. Hugo Hugensz van Rijck op 30 juni 1659 afficheerde als de nieuwe bezitter van het dagboek. Vermoedelijk had deze Mr. Hugo van Rijck een zoon Claes Hugenszoon van Ryck, die zich als volgende - en laatste, althans laatstgenoemde - bezitter van het dagboek kenbaar maakte door op bladzijde 1a het woord *Aen* te wijzigen in *Claes*. Dit zal omstreeks 1689 zijn gebeurd. Zie afbeelding 1.

Over Maria Huijgen van Ryck is verder bekend dat zij op 2 februari 1625, dus kort voor het overlijden van haar broer Jan, is getrouwd met de notaris Cornelis Cornelisz Brouwer. Het was bepaald geen jong geluk, want de bruid was mogelijk meer dan 50 jaar oud. In het trouwregister ontbreekt dan ook bij haar naam de term ‘jongedochter’, een kwalificatie die andere bruiden wél toebedeeld kregen.²⁷ In verband hiermee dient tevens vermeld te worden, dat enkele jaren later nog twee kinderen uit het huwelijk van Huijch Jansz van Rijck en Claesgen Arents van Weena werden geboren. Het eerste kind werd gedoopt op 4 januari 1629 en is waarschijnlijk zeer jong gestorven. Het tweede is gedoopt op 10 september 1630. Beiden waren Maria genaamd, en dat is niet zonder betekenis. Zoals men weet is het vernoemen van een kind naar een erfflater - in dit geval tante Maria, kort daarvoor getrouwd maar van wie men mocht aannemen dat ze kinderloos zou blijven - vanouds een beproefd middel om bij de verhoopte weldoener in het gevlij te komen. Of tante Maria inderdaad veel aan haar neef Huijch Jansz heeft nagelaten, is niet te achterhalen, maar wel weten we dat vervolgens het reisjournaal in handen is gekomen van diens zoon Huijch. Zelfs een datum staat daarbij: 30 juni 1659. Of je daaruit óók mag worden afleiden dat de erflaatster niet lang daarvóór is overleden, blijft evenwel onzeker.

Nu kun je, eliminerend, met alle tot nog toe gevonden gegevens de afschrijver van het dagboek met grote waarschijnlijkheid identificeren. Echtgenote of kinderen van Cornelis waren er niet, zij kunnen het dagboek dus niet gekopieerd hebben. In het manuscript staat weliswaar op bladzijde 1a zeer opvallend onderaan: 1639 met daaronder: *Maria Huijgen van Ryck*, maar noch via haar persoon noch langs die van de andere hierboven genoemden is een directe connectie met het Oost-Nederlands taalgebied aan te wijzen. Als nu die connectie er is geweest - en dat móet wel: hoe zouden anders die oosterse taalvormen in dit verhaal terecht zijn kunnen komen? - dan zou ze onvermijdelijk gezocht moeten worden bij de (helaas nergens vermelde) echtgenote van Jan Huijgensz van Rijck. Want tenzij er - heel onwaarschijnlijk bij

26 De begrafenisregisters van de Oude Kerk in Delft [Inv. nr. 37] vermelden de teraardebestelling van Cornelis op 31 mei 1623, en die van Jan op 16 maart 1625.

27 Het feit dat zij in 1639 als haar patroniem niet meer noteerde *Huijgensdochter*, maar enkel *Huijgens*, kan eveneens als een aanwijzing voor haar hoge leeftijd worden opgevat.

zo'n typisch familiedocument - sprake is van een kopiist die niet tot de familie behoorde, kan alleen *zij* de enige - aangetrouwde - persoon in deze familie Van Ryck zijn geweest die Oost-Nederlandse woordvormen als *olde, solden, thegen* en *thusschen* uit haar pen kon laten vloeien. De drie geslachten Van Ryck, Arents van Weena en Brouwer waren immers onmiskenbaar Hollands en van geen van deze families mag je typisch oostelijke en onhollands klinkende taalvormen verwachten.²⁸

Het lijkt er dus op dat handschrift 75 A 2-3 in de eerste decennia van zijn bestaan de volgende geschiedenis heeft gekend. Het is ná 1623 en vóór 1639 samengesteld uit deels verloren gegane dagboekbladen door de echtgenote van Jan Huijgens van Rijck, die de jongere broer was van de reiziger-pelgrim Cornelis Hugensoon van Ryck. In 1639, na de dood van de kopiïste, is het in handen gekomen van de veel jongere (half)zus van Cornelis: Maria Huijgen van Ryck. Na haar dood in 1659 (?) kreeg de enige nog in leven zijnde mannelijke afstammeling van Hugo van Ryck, namelijk Hugo Hugensoon van Rijck, het boekje in bezit. En deze Hugo Hugensoon heeft daarop in meer dan een opzicht zijn stempel willen drukken, zoals hierna nog zal blijken.

De oorspronkelijke tekst: twee auteurs

Over de wijze waarop die *oorspronkelijke* tekst tot stand is gekomen, valt eveneens het nodige te zeggen. Uitgangspunt is de allereerste zin van het journaal met de - slordig uitgevoerde - doorhalingen en aanvullingen. Zie de derde afbeelding.

De naam *hugo* in *hugo hugensoon* is boven het doorgestreepte *cornelis* geschreven. Zulks met dezelfde, in kleur afwijkende inkt als waarmee op de vorige bladzijde *Ende nu Mr. Hugo Hugensoon van Rijck Desen 30^e junij 1659* geschreven stond. Voorts zijn de twee erop volgende woorden *van / Rijck* respectievelijk geplaatst achter de eerste regel en voor de tweede regel. Daarbij valt op dat de naam *Rijck* niet meer met gotische, maar met moderne letters is geschreven, precies zoals Mr. Hugo Hugensoon van Rijck dat in 1659 zijn naam genoteerd had. Daarna is het woord *soon* is doorheen het woord *vader* geschreven. Het daaropvolgende woord *cornelis* is met invoegteken boven de regel genoteerd. Ten slotte is de naam *hugo* door verandering van de *o* in *e* en door toevoeging van een afkorting gewijzigd in *hugensoon*. Dit alles steeds met diezelfde in kleur afwijkende inkt. De oorspronkelijke tekst van de openingszin was dus: *Den x^{en} mey anno 1561 ben ick cornelis hugensoon met mynen vader hugo van ryck gereyst wt delft naer Jerusalem (...)*.

Als schrijver dient zich hier de zoon aan, en dit komt overeen met de volgende drie zinsneden in de tekst:

- *Ozier Matheuss mynen oem* [2b];
- *mynen meester Philips van swalue* [3a];
- *Den xxvj^{en} mey syn wy (...) gecomen binnen canstadt (...) waer dat myn vader een stuc van een sermoen hoorde* [6b].

Verderop echter, bij het vertrek uit Venetië naar Palestina, lees je op blz. 12b:

- *Den xx^{en} dach van Junius heb ick den patroen viviano betaelt voor myn ende mynen soon.*

28 Ook van ontlening aan enige andere bron is geen sprake, want de bewuste oostelijke vormen staan verspreid over de hele tekst en zijn te vinden in eerder persoonlijk getinte passages.

Weer verder in het dagboek staat op blz. 22a:

- *Manendach den xxvij^{en} July soe heb ick adminores helpen singen de vesper met myn soon.*
- *die hadden eenen claesimbel (...) ende leerden myn soone (...).*

In de aantekening van de volgende dag [22b] staat deze tweevoudige vermelding nog eens, en ook daarna tref je nog verscheidene malen de formulering (*ick en) mynen soon* aan. Ook de laatste bladzijden, waarin over een tweetal geldtransacties gesproken wordt, zijn onmiskenbaar door de vader, níét door de zoon geredigeerd.

Wat is er dus gebeurd? Tot Venetië heeft zoon Cornelis het reisjournaal bijgehouden - en daarbij toont hij zich een typisch achttienjarige knaap met de grote belangstelling voor drank en vrouwen die je bij zijn leeftijd kunt verwachten - daarna was het vader Hugo die het dagboek schreef.²⁹ Degene die de eerste zin gewijzigd heeft zoals hierboven beschreven is, was na lezing van het verhaal blijkbaar de vermeldingen op de bladzijden 2b, 3a en 6b vergeten, had enkel de veelvuldige vermelding (*ick en) mynen soon* onthouden en in een vlaag van verbeterwoede de eerste grote ontsiering van dit handschrift aangebracht door in de openingszin te gaan knoeien. En gelet op de afwijkende kleur van de inkt en de specifieke, afwijkende schrijfwijze van het woord *Rijck* lijkt het geen twijfel dat deze persoon Mr. Hugo Hugensz van Rijck is geweest.

Maar niet alleen het min of meer honorabele correctiemotief bracht hem daartoe. Hij wilde klaarblijkelijk met de invoeging van zijn eigen voornaam, zijn eigen patroniem en zijn eigen familienaam in r.1-2 tevens zijn eigen persoon binnensmokkelen in het reisjournaal van zijn overgrootvader Hugo van Ryck. En daarmee pleegde deze Mr. Hugo Hugensz van Rijck een inbreuk op het werk van de kopiïste, en dat vermoedelijk voor de tweede maal, want het kinderlijk knoeiwerk op de bladzijden 55a-56a moet juist door hém geleverd zijn. In de directe familie van de kopiïste van het reisdagboek was immers hij, geboren in oktober 1620, het enige kind dat - vermoedelijk rond 1630 - een zodanig schrijfwerk kon produceren. De betreffende passage staat immers nauwelijks over de helft van het geheel en was dus nog heel ver van het laatst mogelijke jaar van voltooiing (1639) verwijderd.

Ongewenste hulp in de negentiende eeuw

Maar de aantasting van het document zou nog veel erger worden. In de negentiende eeuw heeft een particuliere bezitter van het handschrift gemeend het nageslacht behulpzaam te zijn door *in de marges, links, rechts, boven en onder, overal waar maar plaats was*, een moderne vertaling van de tekst neer te schrijven. Het is een daad die elke bibliofoon als regelrechte barbarij zal brandmerken, maar die zich gelukkig niet verder uitstrekt dan tot bladzijde 31a, waar de vertaling plotseling afbreekt.³⁰ Toch was het allemaal goed bedoeld. De inkt in de oorspronkelijke tekst was immers op een paar bladzijden nogal licht van kleur geworden en de ‘vertaler’

29 Dit verklaart ook het verschil tussen de noteringen over het traject van Delft naar Venetië, en die over het traject van Venetië naar Delft. De heenreis beschreef de zoon, de terugreis de vader.

30 Het laatste wat hij schreef was: *Den 31 Aug.* Aan de vertaling van wat er die dag allemaal gebeurd was, is hij niet meer toegekomen.

wilde blijkbaar dat de tekst voor het nageslacht behouden bleef. Maar helaas had hij niet genoeg kennis van de oude taal en van het oudere schrift. Met slechts drie voorbeelden valt dat afdoende te illustreren. Al op bladzijde 2a, in de allereerste zin, las hij de plaatsnaam *zeuenberghen* als *Geertruidenberg*. Dat belooft. Op bladzijde 5b staat dat de reizigers arriveren bij een herberg *tot een weduwe daer vuyt hinck de kan*. Behulpzaam vertaalde hij: *tot eene weduwe Jan Buyt Zinck De Han*. Ongetwijfeld een zeer bijzondere familienaam. Wel heel bont maakte hij het op bladzijde 27b in de passage waar beschreven staat dat de pelgrims, van Rama op weg naar Jeruzalem, overvallen worden door een groep Arabieren: (...) *soe synder smorgens ontrent acht vuyren gecomen sess ofte seuen Arabianen welcke wilde onsse berouen (...)*³¹. Tot grote verrassing lees je in de vertaling: (...) *zoo zyn 's morgens omtrent acht uren gekomen zes of zeven Brabanders die onze beurzen wilden (...)*. Tja.³²

Het moge duidelijk zijn: deze bespreking van vorm en vormgeving van hs. KB Den Haag 75 A2-3 behelst een reeks signaleringen van allerlei merkwaardigheden, welke veelal in enigerlei opzicht onvolkomenheden genoemd mogen worden. Maar het zijn tevens opmerkelijke verschijnselen die als stukjes van een legpuzzel in elkaar passen en die aldus de oudste geschiedenis van dit manuscript in een helder daglicht hebben kunnen plaatsen.

De inhoud: weerspiegeling van een bijzondere bedevaart

Vader en zoon Van Ryck op de heenreis: wijntje, trijntje en de schout.

De inhoud tamelijk conventioneel: een gelukkig verlopen pelgrimstocht van vader en zoon uit Delft via Venetië naar Jeruzalem en terug. Slechts een handvol mededelingen treft men erin aan die niet ook in andere reisverhalen te vinden zijn.

Het opvallendste daaronder is de nauwkeurige dagelijkse notitie van het afgelegde traject en van de herbergen waar ze aanlegden. Merkwaardig zijn daarbij de overnachtingen in Oudenbosch, Bodendorf en Illingen; die vonden namelijk plaats in het huis van de locale schout. Het betreft hier driemaal een zeer bijzondere mededeling, want nergens, in geen enkel ander reisverhaal, vindt men het schoutshuis als plaatselijk logement vermeld. Wel was altijd al bekend dat elke schout in zijn woning een aparte ruimte bezat die als gevangenis dienst kon doen.³³ Nu echter blijkt tevens dat een schout daarmee graag een centje bijverdiende met de verlening van onderdak aan eerzame reizigers. Over Illingen schrijft Van Ryck immers: *daer wy des nachts bleven tot des scouten huys ende waeren daer wel voor ons gelt.*³⁴

31 Vermoedelijk vertoont de zin na *onsse* een hiaat en moet een begrip als *mede bruederen* aangevuld worden.

32 Dat hij, blijkens de overeenkomende inkt, op een drietal plaatsen in de tekst leestekens heeft geplaatst zijn maar pekelzonden. Op bladzijde 6b had hij - foutief! - een zinsnede tussen ronde haken geplaatst, op pagina 21b noteerde hij - ditmaal juist - een punt ter afsluiting van een zin en op bladzijde 39b, waar *preseteren* in plaats van *presenteren* stond, voorzag hij het woord van de ontbrekende afkortingstreep.

33 Uitvoerig is een dergelijke 'gevangenis aan huis' beschreven door A.G.L. Bosboom-Toussaint in haar roman *De Delftsche wonderdokter*, deel II, hoofdstuk II, blz. 57 e.v.

34 Ook bij zijn overnachting in Bodendorp noemt hij de schout 'een goede waert'. Deze term kan hier echter de neutrale betekenis van: 'heer des huizes, gastheer' hebben gehad zodat van betaling niet zonder meer sprake hoeft te zijn geweest.

Niet onvermeld blijven het meer of min aangename karakter der bediening en van de kwaliteit van de wijn.³⁵ Over de maaltijd in Grossbüllesheim staat genoteerd dat ze daarbij lekkere rode rijnwijn geschonken kregen voor weinig geld; in Bodendorf wordt de goede rode wijn geroemd, en ook in Andernach treffen ze een goedkope herberg met een goede en vriendelijke waard. Het diner in Sprendlingen valt wat tegen. Een kan wijn voor een stuiver: weliswaar niet duur, maar evenmin lekker *want de wyn daer niet wel en was geslaecht duer dat natte jaer*. Nee, dan was het veel prettiger te verblijven 'Inden Arent' in Memmingen *daer twe fraye dochters waeren te huuse*. En nóg aangener was herberg 'In den Beerendans' in Kempten:

(...) de weert en was niet thuys, maer daer was een jonge dochter die seer wel conde spelen op de clavicoorde ende op de clavesimbel, daer wy seer wel waeren ende gingen daer uuijt ons clederen ende hadden goede coop.

Uit het laatste citaat valt tevens op te maken dat de reizigers gedurende de maand dat ze van Delft naar Venetië reisden, maar zelden uit de kleren gingen bij het slapengaan, wat doet vermoeden dat het in de vroegere herbergen niet al te fris geroken zal hebben. Enkel in die te Ulm, Memmingen en Kempten (dus drie nachten achtereen) kleedden zij zich uit. Dat in twee van deze drie overnachtingsplaatsen (Memmingen en Kempten) fraaie dan wel muzikale herbergiersdochters waren, was ongetwijfeld niet meer dan een coïncidentie, ook dat vader en zoon op de terugreis *opnieuw ginghen op onssen naect* in dezelfde herberg van Kempten.³⁶ Waarschijnlijk was het 'Inden Beerendans' gewoon schoner en comfortabeler dan elders. Maar zij waren hoe dan ook niet afkerig van gezelligheid en feestgedruis. Dat blijkt immers uit de herhaalde mededeling dat ze in elke herberg weer opnieuw *goede cyer* maakten. Vooral in de Zuid-Duitse, de Tiroler en de Noord-Italiaanse herbergen blijkt het verblijf erg aangenaam te zijn geweest. In Trente 'Inde Rosa' genoten zij van *wonderlycke cluchten van Italiaenders die daer speelden ende dansten*, en in Venetië hadden ze veel plezier met enkele landgenoten: met o.m. Caspar van Harkestein, met Abel Willem Lutens, een Delftse goudsmid, met Pieter Tromper en met Jan Yserman.³⁷

Kortom, het is onmiskenbaar dat vader en zoon niet ongevoelig zijn voor Wijntje en Trijntje of beter: *Wein, Weib und Gesang*, want beiden houden veel van zingen en musiceren, zoals blijkt uit de dagboek aantekeningen over Kreta en Jeruzalem. Op het eiland zingen zij drie dagen achtereen de mis: eenmaal bij de dominicanen en tweemaal bij de franciscanen. Onder de laatstgenoemden waren blijkbaar gezellige en gastvrije kerels want na de beschrijving van de huwelijksvoltrekking tussen een Venetiaanse man en een Kretensische vrouw - waarbij vooral de feestkledij veel aandacht krijgt - werd hun, schrijven ze,

*(...) van twe broeders goede chijere gedaen op deen van haeren cellen.
Die hadden eenen clavesimbel ende condon daer seer wel op spelen ende*

35 Dit waren de overnachtingsplaatsen: Oudenbosch - Antwerpen - Lier - Hasselt - Aken - Düren - Bodendorf - Koblenz - Dachsenhausen - Mölsheim - Speyer - Illingen - Uhlingen - Ulm - Memmingen - Kempten - Füssen - Lermoos - Vols - Innsbruck - Sterzing - Bressanone (Brixen) - Bolzano (Bozen) - *Luymert* - Trente - Grigno - Mestre - Venetië. De trajecten bedragen meestal ca. 40 km.

36 De uitdrukking 'op syn naect gaen' die in dit dagboek tweemaal voorkomt, staat niet in het *WNT* vermeld.

37 Ook de Delftenaar Jan Yserman heeft het verhaal van deze reis te boek gesteld, maar dat is verloren gegaan. Zie Wasser (1991) 59.

*leerden myn soone ende aten ende droncken van haren brode ende wyn,
speck ende kase.*

Dat smaakte naar meer, zo'n muziekles met spijs en drank,

*(...) soe heb ick smorgens weder geweest adminores [bij de minderbroeders]
met myn soone ende songen daer die misse ende waren inden bruders haer
cellen ende ontbeten wat ende myn soone leerden van eenen bruder spelen.*

Was er dan geen enkel moment van inkeer, nooit sprake van ingetogenheid die past bij een pelgrimage? Nauwelijks. De bezichting in Aken van de relikwieën van Karel de Grote was veeleer een toeristische aangelegenheid en enkel op 26 mei heeft Hugo van Ryck in Cannstatt *een stuc van een sermoen* beluisterd. Let wel: maar een stuk van de preek en alléén vader Hugo. Zoon Cornelis bleef toen blijkbaar liever zitten 'Inden Gulden Croen', hun logement schuin tegenover de kerk. Ook de sobere mededeling dat men in Chiusa (Klausen) *metten Sacrament omme ginge* wijst niet op actieve deelname aan de processie. Slechts éénmaal blijkt er op de heenreis toch meer vroomheid in hen te schuilen. Tijdens de zeereis van Venetië naar Jaffa, op 16 juli, als de weersomstandigheden erg ongunstig zijn, bidden zij *den Heer almachtich dat hy ons een stercke wint wilde geven ende verlenen dat wy geen tegenspoet crigen en souden*. Nood leert bidden, en met succes: *Godt, die niemant verlaet die op hem betrouwen als wy deden, soe heeft hy ons een stercke wint verleent*.

De zeereis verliep verder redelijk gunstig en een tussenstop van enkele dagen op Kreta was, zoals hierboven geschetst is, zelfs heel prettig. maar het geestelijk karakter van de pelgrimage was nog niet uit de verf gekomen. Dat wordt anders als ze, na een moeizaam verlopen tocht van Jaffa, via Rama, op 27 augustus in Jeruzalem gearriveerd zijn. Maar hoe!

Hugo van Ryck in Palestina: een verslaggever 'van itempje tot itempje'

Na binnenkomst in het franciscanenklooster te Monte Sion zingen ze éérs de completen (het liturgisch avondgebed) en daarna

*(...) hebben wy by den gardiaen gegeten ende sitten aenden tafel deenen
nacye over den anderen, ende syn voorts gaen slapen want wy seer vermoyt
waeren.*

De vijftig à zestig pelgrims (onder wie vijf vrouwen) hebben nu bijna twee dagen rust, maar in de daaropvolgende twaalf dagen werken ze in hoog tempo alle bezienswaardigheden in Jeruzalem en Bethlehem af. Het tempo is inderdaad érg hoog, want op de eerste dag bezoeken ze meteen al veertig gewijde plaatsen, en dat is ongewoon *wantmen dese heylighe plaetsen in twe daghen pleghen te visiteren ende wy vysenteerdese in eenen dach*. Alles bij elkaar waren het er zestig in en rond Jeruzalem en tweeëntwintig in en rond Bethlehem. De pelgrims werden dus als het ware voortgesleurd door de gidsende franciscanen.³⁸ Bovendien moesten de drie voorgeschreven nachtelijke bezoeken aan de Grafkerk en de vierdaagse tocht naar de Jordaan volbracht worden. Want inderdaad, hoewel in het dagboek de aantekeningen daarover ontbreken, is het gezelschap vermoedelijk van 6 tot en met

38 Ook andere pelgrims hebben dit onwaarschijnlijk hoge tempo moeten volgen. Cf. Gaspar (2005), 11.

9 september ook naar de Jordaan gereisd;. Uit de reisbeschrijving van David von Furtenbach is immers bekend dat het gezelschap, althans deels, de tocht naar de Jordaan heeft gemaakt.³⁹ En behalve de tocht naar de Jordaan en het derde bezoek aan het graf van Christus staat dat allemaal, keurig genoteerd, genummerd, puntsgewijs en sober - om niet te zeggen: droog en opsommerig.

Onder al die tweeëntachtig bezochte plaatsen zijn er maar twee welke wat meer aandacht vragen, omdat het een paar bijzonderheden betreft die in de andere reisverhalen ontbreken.

De eerste is nummer 26.

Item ten XXVI^{en} hebben wy gesien die plaetse daer Sinte Steeven gestenicht is geweest. Recht theghen dese plaetse oever staet een hanct in een harde steen van Onssen Heere.

Nu, de voetafdruk van Christus bij zijn hemelvaart wordt wél in elk pelgrimsverhaal vermeld, deze handafdruk echter niet.

De tweede bijzondere mededeling, namelijk dat men de afdrukken van Christus' voeten en knieën in de rotsbodem van de Kidronbeek kan zien, staat onder nummer 34.

Item ten XXXIII^{en} hebben wy gesyen die plaetse vant twater Cedron alsoe geheten ende daer is Onsse Heer gevallen doen sy hem gevangen hadden ende die Joden hebben hem daer doer getogen soe datmen die litteycken van syn gebenedyde knyen ende voeten daer zyn [zien] mach.

Wat precies achter deze twee mededelingen schuilt, is onzeker. Misschien heeft Van Ryck in beide gevallen de gids verkeerd begrepen, misschien heeft de franciscaan het ter plekke verzonnen. Maar hoe dan ook, in enige andere bron zijn deze twee berichten niet terug te vinden.⁴⁰

Vader en zoon Van Ryck op de terugreis: wederwaardigheden van twee toeristen

Het verhaal van de terugreis van vader en zoon Van Ryck bevat wat meer mededelingen die de aandacht verdienen.

Allereerst moet hierbij genoemd worden de expliciete vermelding van de aankoop der zogenaamde pelgrimsveren in Rama.

Den XI^{en} septembry soe hebben wy onsse vederen ghecoft wanter zeer veel te coop quam, want sy seer goede coop syn ende worden noch nae [naderhand] om benden [vastbinden, omwikkelen] ghegeven doe sy alle ghecoft hadden.

39 Zie Röhrich (1889), 257. Wellicht stonden op deze ontbrekende pagina's ook de mededelingen over het derde bezoek aan de Grafkerk in de nacht van 5 op 6 september, waarbij dertien medepelgrims de ridderslag ontvingen. Zie Röhrich (1889), 250.

40 Niet alleen in de andere reisverhalen, maar ook in de meest voor de hand liggende bronnen: Legenda aurea (cap. 68) en Historia Scholastica. Dit geldt ook voor de bevreedende mededeling over Kreta, dat de hogepriester Caiphas daar na de dood van Christus is gaan wonen.

Deze aankoop was onder pelgrims algemeen gebruikelijk, maar wordt slechts zelden ter sprake gebracht. Alleen het reisverhaal van Jan Govertsz van Gorcum maakt er gewag van. Hij spreekt evenwel niet van ‘vederen’, maar van ‘palmen’. Beide pelgrims hebben met hun woordkeus min of meer gelijk want daarmee zijn veervormige palmladeren van de dadelpalm bedoeld.⁴¹

Overigens ging het afscheid van Palestina met veel strubbelingen gepaard.

Ten eerste omdat zij pas toestemming kregen om zich in te schepen na dagenlang gewacht te hebben in de beruchte *Cellaria Petri*, de smerige kerkers van Jaffa *daer tniel zeer wel en roeck*. Alleen de drie allerzieksten onder hen kregen al na één dag verlof met de kapitein en diens zoon aan boord te gaan.

Daarbij kwam nog grote onenigheid tussen de kapitein en de pelgrims. Laatstgenoemden voelden zich door hem oneerlijk behandeld en wilden hem daarom een beloofde geldsom niet uitbetalen. Bovendien was er ruzie over de terugtocht: de kapitein wilde via Beiroet varen om daar een vracht aan boord te nemen; de pelgrims wensten rechtstreeks naar Cyprus te vertrekken. Er werd natuurlijk betaald, en het werd Beiroet.

De reis langs de kust naar het zuiden verloopt ongestoord en allerlei (bijbelse) wetenswaardigheden over dat kustgebied vinden een plaats in het reisjournaal. Maar nog in de haven van Beiroet gebeurt het eerste grote ongeluk: een medepelgrim, jonker Frederyck van Buchelt sterft.⁴² Hij wordt aan land gebracht en begraven in de kerk der franciscanen. Een paar dagen later, op 12 oktober, vaart een andere koopvaarder in een storm met sneeuw en hagel hun twee ankertouwen doormidden en de kapitein weet maar net te voorkomen dat ze op de kust geslagen worden. Omdat hij nog de nodige lading (o.a. Damascense potas) moet innemen, krijgen de reizigers gelegenheid de stad en haar omgeving te bezichtigen. De geschiedenis van St. Joris en de draak, die zich daar zou hebben afgespeeld, krijgt daarbij natuurlijk alle aandacht.

Op 21 oktober vertrekken ze uit Beiroet en enkele dagen later wordt Cyprus bereikt. Onder trompet- en bazuingeschal zeilen ze de haven van Salines binnen.

Den XXV^{en} octobry syn wy nae middage gecomen tot Salines opte ree waer dat leggen 5 groote veneetsche scepen daer een onder was daer 2 trompetten ende claretten op waeren die ons triumphelicken eerden met speele doen wy daer verby seylden met onsse ra fock, ende wy schooten dry stucken off.

Misschien vormt het verslag van hun verblijf op Cyprus wel het aardigste deel van het journaal. Precies een maand, van 25 oktober tot 25 november, duurt hun verblijf op dat eiland. In die tijd trekken ze (over land) van Salines naar Famagousta, vandaar naar Nicosia, terug naar Salines en ten slotte (over zee) naar Limassol. Ze bezoeken de markt van Salines, reizen nog diezelfde avond en nacht door naar Famagousta en bezichtigen daar de muren, wallen en bolwerken. Tevens maken van daaruit een excursie naar de heiligdommen van St. Katharina in de omgeving.⁴³ Ook in Nicosia

41 Jan van Scorel heeft deze ‘veren’ afgebeeld op zijn schilderij Twaalf leden van de Ridderlijke Broederschap van den Heiligen Lande te Haarlem (Haarlem, Frans Halsmuseum, ca. 1528).

42 Bij Röhrich (1889), 249 en 254 luidt zijn naam echter Max Friedrich von Thüngen (aus Franken).

43 De geschiedenis van de H. Katharina wordt meestal gesitueerd in Alexandrië, maar Cyprus als haar geboortegrond en werkterrein - zij zou geboren zijn in de stad Constantia op dat

bezoeken zij de markt, twee dagen achtereen zelfs. Weergekeerd in Salines beklimmen ze de nabijgelegen Kruisberg (de huidige Olympos) om daar het kruis van de goede moordenaar te zien. Is de mededeling daarover tamelijk obligaat - ze verschijnt ook in verscheidene andere pelgrimsverhalen - zo niet het volgende, wat naief geformuleerde bericht over de monsterring van 75 boeren.

Den IX^{en} novembry op een sondach hebben wy syn [zien] monsteren tot Salinis opter plaetsse voor Sinte Marinis lxxv boeren die alle ghewapent waren met helmetten opt hoeft ende hadden deen helft bussen ende dander helft spiessen. Ende sy hadden oyck onder haerluyden een vaentjen ende twe trommelen die haer geluyt al was bom bom bom ende dat vaentien was swart ende wit.

Wat hier precies aan de hand is geweest, is niet helemaal zeker, maar waarschijnlijk waren deze lieden gerecruteerd om Cyprus te verdedigen tegen piraten die af en toe strooptochten op het land uitvoerden.⁴⁴

Van 21 tot 26 november is het gezelschap in Limassol, maar over het verblijf daar is verder niets meegedeeld. Toch zal Hugo van Ryck ongetwijfeld over nog veel meer 'Cypriotica' notities gemaakt hebben, maar van de maand november ontbreken in het dagboek liefst 13 dagen.

Hoe het zij, het schip vertrekt en vaart langs Karpathos, een eilandje tussen Rhodos en Kreta, naar huis. Maar onderweg gebeurt wel het een en ander.

Op 1 december sterft een tweede medepelgrim (...) *welcke worden geleyt in een vanden pelgroms haer kist ende worden alsoe over boort in zee geworpen*. Op 4 december steekt de wind op *ende waren in groote vreesse van ons lyff* omdat de kapitein geen ankerplaats had kunnen vinden. Het schip drijft af en komt terecht tussen klippen van het eiland Paros. Het loopt *met alle geluc* de haven binnen en van 5 tot 18 december kunnen ze niet verder varen vanwege het slechte weer. Op 21 december ankert het schip tussen Kithira en de Peloponnesus. Twee dagen later vond een blijkbaar opzienbarende gebeurtenis plaats: *midden op zee baede een pelgrim genaempt Pieter Tromp van Rotterdam*. Nog een opmerkelijk feit: ter voorbereiding op het kerstmaal werden 12 varkens geslacht. Een royaal en feestelijk gebaar van de kapitein zou je zeggen, maar de passagiers moesten wél betalen als ook zij ervan wilden eten.

De reis duurt lang en kent menige tegenslag: veel tegenwind, veel onweer en veel storm. Daardoor arriveren ze pas op 10 februari in Venetië. Het verslag van de verdere tocht over land lijkt veel op dat van de heenreis, zij het dat de vermelding van de kwaliteit van de drank en de bediening wat minder prominent is. En van fraaie herbergiersdochters is al helemaal geen sprake meer. Ook de route is grotendeels dezelfde als die op de heenreis, waarbij 14 etappeplaatsen (dus precies de helft van het aantal op de heenreis) juist dezelfde zijn.

Nog een laatste bijzonderheid biedt dit reisjournaal: een zakelijke transactie tot besluit. Eén week voor thuiskomst noteert Hugo van Ryck:

Den XVIII^{en} maert heb ick tot Coelen ontfangen vyftich daelders van Pieter van Rotterdams huysvrouwe, welcke penningen ick weder uuytkeren

eiland - vindt men ook in andere reisverhalen, het eerst bij Ludolf van Suchem, cap. 23. Zie Deycks (1851), 33-35.

44 Ook Joos van Ghistele, reizend langs de kust door Gaza naar Egypte, maakt melding van zo'n overval door corsaren. Zie Gaspar (1998), 168-169.

zal Antonis 'Inden Keyser' tot Rotterdam, daer ick off gheleent hebbe een edelman, ghenaemt Aert van Duivenvoorden vier ponden grooten Vlaems, daer ick een obligatie off hebbe van zyn eygen hant ghescreven.⁴⁵

In de nacht van zijn thuiskomst overhandigt Hugo van Ryck het niet geringe bedrag dat hem is toevertrouwd, aan Antonis in de Rotterdamse herberg 'Inden Keyser'.

Den XXV^{en} maert syn wy ghesceyden vandaer ende syn gecomen deur Sevenbergen tvoet ende syn voorts met een scip gecomen tot Dordrecht tclock acht uuyren inden avont ende syn smiddernachs gecomen tclock een uuyren tot Rotterdam ende syn voorts gecomen tsanderendaechs tclock vyff uuyren tot Delft op witten donderdach inde gueden weecke.

De laatste week van de bedevaart is de pelgrim veranderd in een koopman die geld verhandelt. Het religieus aspect is spoorloos verdwenen.

Vader en zoon Van Ryck op bedevaart: in het teken van de mammon

Daarmee is nog niet alles gezegd over Hugo Van Ryck als bedevaartganger. Zijn commerciële instelling blijkt overduidelijk uit een ander feit waardoor er een vies luchtje gaat kleven aan de bedevaart van vader en zoon Van Ryck.

Voor een goed begrip van deze aantijging diene het volgende. Men kon - hoe bizar het in onze ogen ook zij - *tegen betaling* een ánder de pelgrimage naar Jeruzalem te laten verrichten, de zogenaamde bedevaart bij plaatsvervangning. Het was aldus mogelijk om aflaten én aanzien te verwerven, rustig thuis voortwerkend en zonder enig gevaar te lopen. Ook vader en zoon Van Ryck blijken bij zo'n onderneming betrokken te zijn geweest zoals blijkt uit het volgende arrest.

In 1597 deed de 'Hooge Raed van Holland' uitspraak in hoger beroep in een proces dat was aangespannen door de Gorcumse chirurgijn Gerrit van Broekhuisen tegen zekere Govert Pietersz. van der Haar, zijn stadgenoot. Zij hadden een contract afgesloten waarin werd bepaald dat eerstgenoemde een reis naar Jeruzalem zou maken en daarvan het bewijs mee naar huis zou brengen. Gerrit zou aan Govert achthonderd Karolusguldens betalen, en soort dwang- of borgsom dus. Zulks evenwel op voorwaarde dat Gerrit bij zijn behouden thuiskomst zou beloond worden met de drievoudige som: vierentwintighonderd gulden. Daartoe moest Gerrit een verblijfs-testimonium van de gardiaan van Monte Sion in Jeruzalem kunnen tonen. Dat geschiedde. Maar Govert vond dat attest onvoldoende omdat het alleen de naam vermeldde en niet óók enig lichaamskenmerk van de attesthouder, zoals (naar hij beweerde) was afgesproken. Hij weigerde derhalve de vierentwintighonderd gulden te betalen en spande een proces aan voor de schepenenraad van Gorcum. De schepenen stelden hem echter in het ongelijk en voerden de volgende overweging aan: dergelijke testimonia werden meestal alléén op naam gesteld, zónder vermelding van eventuele lichaamskenmerken

(...) alle welke Testimonialen [attesten] al zulken geloove hadde gemeriteerd, dat uit krachte van dien die Debiteurs hadden moeten betalen,

⁴⁵ Antonis was vermoedelijk een broer of zwager van Pieter van Rotterdam. Aert van Duivenbode is waarschijnlijk identiek aan de edelman Aert Janss. die zich op 7 maart in Ulm bij het reisgezelschap van Hugens van Ryck had gevoegd.

*en Kornelis Huigensz. van Rijck, Burger tot Delft, met zijnen Vader Huig van Rijck, tot Jerusalem geweest zijnde, en anders geen bescheid daar van gebracht hebbende, dan in voegen als hij gedaagde [Gerrit van Broekhuizen] daer van gebrocht hadde [dus een testimonium met alléén de naam] , en bij den debiteurs daar tegens geopposeert [zijnde] , en ook geallegeert zijnde, 't gene bij den Impetrant [eiser] tegens zijns gedaagdens bescheid werde geseid [dat namelijk het overgelegde testimonium onvoldoende was] , hadden zijluiden [de eisers: vader en zoon Van Ryck] op 't zelve haarliedder bescheid t'anderen tijden [dus in 1562] voor den Hove Provinciaal van Holland op de Rolle geobtineerd namptissement [voorlopige uitbetaling, borgsom] , zonder eenig vorder bewijs van de purificatie van de conditien gedaan, ofte eenig ander bescheid, overgeleid ofte vertoond te hebben.*⁴⁶

De juridische taal is weinig toegankelijk, maar het volgende feit blijkt onloochenbaar: Hugo en Cornelis Hugens van Ryck hebben van 10 mei 1561 tot en met 26 maart 1562 *tegen betaling* een pelgrimage naar Jeruzalem volbracht. Ook zij hadden problemen bij het innen van het geld, omdat de opdrachtgever weigerde om mét het verdiende geldbedrag óók de borgsom terug te betalen. Maar de Van Rycks werden - terecht natuurlijk - in het gelijk gesteld. Het bedrag dat zij daarmee opstreken staat in het arrest niet vermeld. Gelet echter op de vierentwintighonderd gulden (inclusief de terug te betalen borgsom) die Gerrit van Broekhuizen in 1597 eiste, kan het enkele decennia daarvóór heel wel (exclusief de borgsom) ruim vijftienhonderd gulden zijn geweest. En voor twee personen wellicht het dubbele bedrag.

Inderdaad: de pelgrimage van Hugo en Cornelis Hugensz van Ryck is een aardse onderneming geweest.

Zeer aards.

Samenvatting en conclusie

Handschrift KB A 75 2-3 is in zeker opzicht een buitenbeentje onder zijn soortgenoten. Het handschrift maakt een nogal onverzorgde indruk, maar juist die ‘slordigheden’ zetten ons op het spoor van de vroegste geschiedenis van dit manuscript.

Aan de hand van allerlei vormkenmerken kan worden vastgesteld dat het jaar van vervaardiging véél later gesteld moet worden dan tot op heden werd aangenomen: niet 1562 maar circa 1630.

Met grote waarschijnlijkheid kan worden vastgesteld wie het handschrift ongeveer zeven decennia later moet hebben vervaardigd, namelijk de schoonzuster van Cornelis van Ryck.

Voorts is het vrijwel zeker, dat er niet één maar twee oorspronkelijke auteurs aan het werk zijn geweest. Dat was eerst Cornelis van Ryck en daarna zijn vader Hugo van Ryck.

Ook de inhoud van dit handschrift heeft bijzondere kenmerken.

Veel aspecten van een pelgrimage die in dit reisjournaal aan de orde worden gesteld, vind je nergens anders terug. Hoewel het tamelijk traditioneel is in zijn relaas over de heilige plaatsen in Palestina, wijkt dit verslag juist inzake de heen- en terugreis

⁴⁶ Geciteerd uit Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem XI (1884), 312. De spelling is klaarblijkelijk door de redactie enigszins gemoderniseerd.

af van alle andere bekende reisverhalen. Het gewone, aardse bestaan treedt immers voortdurend op de voorgrond.

Het opmerkelijkste gegeven is echter dat het hier een verslag betreft van een bedevaart bij plaatsvervangng. Vooral dit aspect maakt handschrift KB 75 2-3, tot een uniek document in de cultuurgeschiedenis van de Lage Landen.

Journal van Hugo Hugensoon van Rijck betreffende zijn reis naar Jerusalem (1561-1562)

Hoofdstuk I: van Delft naar Venetië [2a-11b]

[10 mei 1561]

[2a] Den X^{en} mey anno 1561 ben ick Cornelis Hugensoon met mynen vader Hugo van Ryck⁴⁷ gereyst uut Delft naer Jerusalem ende hebben gereden duer Rotterdam tot IJscelmonder veer ende ben daer over gevaeren⁴⁸ ende voort gereden tot Swynendrecht ende hebben daer gesceept op Zevenberghen ende bennen gereden tot die ponte toe ende over gevaren⁴⁹, ende gereden inden Oudenbosche op den zelfden dach, te weten [2b] den 10^{en} mey, ende syn tot die scouts die nacht gerust⁵⁰.

[11 mei 1561]

Den XI^{en} mej zyen wy gecomen naenoene te clock dry uren binnen Antwerpen met den selfden paerden ende bennen gelogeert geweest op Sint Jans vlyt 'Inde Groene Papegay' ende hebben onse paerden geset 'Inden Ouden Swaen' inde Conperstraet⁵¹ waer dat wy vonden gelogeert Ozier⁵² Matheuss. mynen oem. [3a] Voorts soe hebben wy gewacht naer geselschap ende hebben geen gecregen.

[16-17 mei 1561]

Vrydaechs den XVI^{en} mey syen wy te clock een ueren opgeseten ende syn gereden binnen Lier 'Inden Gulden Cop' ende hebben daer goede sier gemaect met mynen meester Philips van Swalue. Den XVII^{en} mey syen wy gereden te Diest 'In den Pellecaen' waer dat wy [3b] smiddaechs aten ende ten twe uren zyn wy gesceyden

47 De lezing van deze eerste regels is conform de oorspronkelijke tekst, waarbij latere wijzigingen en toevoegingen ongedaan zijn gemaakt.

48 Over de Lek.

49 Over de Oude Maas, Dortsche Kil en Hollands Diep.

50 Op kleinere plaatsen kon men - blijkens het vervolg - gebruik maken van de extra kamer die de schout voor een eventuele gevangene ter beschikking had.

51 Vermoedelijk is hiermee de Koepoortstraat aan de rand van het oude centrum bedoeld.

52 Versta: Ogier.

vandaer ende syn snavens gecomen binnen Hassel ende syn gelogeert geweest ‘Inden Helm’ daer wy die nacht bleven.

[18mei 1561]

Den XVIII^{en} mey syen wy gereden tot Maestricht ‘Inden Helm’ ende hebben daer snoens gegeten ende syn voort opgeseten te clock twe uren ende syn snavens gecomen binnen Aken gelogeert ‘Inden Helm’ ande merct daer wy wel rusten.⁵³ Daer syn oock [4a] schone dinghen om syen⁵⁴, dat is tweten een schoon bat ende dat artelrie vanden ouden coninck Carel, ende hoe datter groote pelgrimage geweest is waer deur dat de stadt van Aken in groote vermaertheyt geweest is.⁵⁵

[19-20 mei 1561]

Den XIX^{en} mey syn wy gereyst uuijt Aken naer Dueren ende syn gelogeert ‘Inde Wildeman’. Den XX^{en} mey syn wy gereyst uuijt Duyren ende [4b] syn gecomen tot Bullessen⁵⁶ op den doerp daer wy maelyt hielden ofte teerden, daer wy leckere roeide rinssche wyn droncken die noch op muere lach.⁵⁷ De pot was weynich cleynder dan een stoop wyns ende dat voor twe stu[vers]. Op te selfsten dach quamen wy tot Bodendorp⁵⁸ byde schouwt ende daer gelogeert daer wy oijck goede rode wyn droncken ende is een goede waert die de Nederlanders wel syn⁵⁹ mach.

[21 mei 1561]

[5a] Den XXI^{en} mey syn wy gescheyden van Bodendorp ende syn gecomen binnen Andernaken⁶⁰ ‘Int Hart’ daer wy een goede waert vonden die ons wel dede ende goede coop. Oijck vriendelick. Ende reden den selfden dach tot Covelens⁶¹ ‘Inden Bock’ ende hadden duer coop ende ick vraechde naer meester Jan van Delft; hy en was niet thuyt. Den XXII^{en} mey syn wy gesceyden van Covelens [5b] ende syn

53 Volgens Van Lennep en Van der Gouw (1867-69), 384-386, was ‘Inden Helm’ een der meest voorkomende herbergnamen.

54 Om te zien.

55 De medicinale baden van Aken waren befaamd.

De term ‘artelrie’ in verband met Karel de Grote is een anachronisme. Ongetwijfeld is sprake van een verschrijving voor ‘relique’. De vele relieken van Christus, Maria en allerlei heiligen die Karel de Grote verworven had, alsook zijn eigen gebeente - hij werd in 1165 door Frederik Barbarossa heilig verklaard, en het volk (niet de kerk!) vereerde hem als zodanig - hebben van Aken een der beroemdste bedevaartsoorden in Europa gemaakt, daarin enkel overtroffen door Rome en Santiago de Compostella. Zie: H. Schiffers (1951) 5, 60, 61 en 77.

56 De huidige vlek Großbüllesheim ten N.O. van Euskirchen.

57 Wijn die nog lag te gisten.

58 Bedoeld is Bodendorf, dat ca. 3 km ten Z. van Remagen lag, maar thans van de kaart verdwenen is.

59 Zien, lijden.

60 Andernach.

61 Koblenz.

gecomen des middaechs tot Goedeweers, leggende by Catsseneboge 'Inde Drie Lelyen'.⁶² Van daer gesceyden opten selffden dach ende syn savonts gecomen tot Drechuysen⁶³ tot een weduwe daer uuyt hinck 'De Kan', daer wy wel waren.

[23-24-25 mei 1561]

Opten **XXIII**^{en} mey syn wy ghesceyden van Drechuysen ende sij[n] gecomen tot Spredelyn⁶⁴ daer men hadde een stoop wyns om eenen stuver, maer sy en was niet goet want de wyn daer [6a] niet wel en was geslaecht duer dat natte jaer. Voorts soe syn wy gecomen des avonts tot Malsom.⁶⁵ Opten **XXIV**^{en} mey syn wy gesceyden van Malsom ende syn gecomen tsavonts tot Spyers⁶⁶ 'Inden Croen'. Den **XXV**^{en} mey syn wy gesceyden van Spiers ende syn gecomen snoens tot Brousel in Swaven⁶⁷ daer wy qualick hadden voor onse gelt ende [6b] quamen op een dorp op een halff mijel an Vaynegen⁶⁸ daer wy des nachts bleven tot des scoutes huys ende waeren daer wel voor ons gelt.

[26-27 mei 1561]

Den **XXVI**^{en} mey syn wy smorgens gesceyden vande scoutes ende syn smiddaegs ten 11 ueren gecomen binnen Canstadt⁶⁹, twelk es een oepen vleck, neffens die kerck ouver 'Inde Gulden Croen' daer wy wel gelogeert waeren, waer dat myn vader een stuc van een sermoen hoorde. [7a] Openden selffden dach quamen wy savonts weder op een dorpken, leggende een myl van Gippinge, daer wy des nachts seer wel waeren.⁷⁰ Den **XXVII**^{en} mey quamen wy tot Ghyselingen 'Inden Gulden Swan' daer goede herberge was.⁷¹ Op den selffden dach quamen wy tot Ollims 'Inden Croen', dat een seer groote herberge was daer wy uuijt ons cleren gingen ende die nacht wel rusten.

[28-29 mei 1561]

- 62 Deze plaatsaanduiding is zeer onduidelijk. Goedeweers is niet te identificeren. Ook de aanwijzing dat het plaatsje bij Katzenellbogen zou liggen, is niet aan te nemen, omdat Katzenellbogen mijlenver verwijderd ligt van het Rijndal waardoor de reizigers naar het zuidoosten trokken.
- 63 Dachsenhausen.
- 64 Spredlingen, ten Z.Z.W. van Mainz.
- 65 Monsheim (bij Worms) óf Molsheim (bij Monsheim).
- 66 Speyer (onder Mannheim).
- 67 Bruchsal in Schwaben.
- 68 Vaihingen, ten N.W. van Stuttgart. Het bedoelde dorp is Illingen, even ten N.W. van Vaihingen.
- 69 Cannstatt, thans een wijk van Stuttgart ten N.O. van het centrum.
- 70 Het bedoelde dorp is waarschijnlijk het plaatsje Uhlingen, ten W. van Göppingen.
- 71 De plaats Geislingen ligt ongeveer halverwege het traject Göppingen - Ulm dat circa 50 km lang is.

[7b]Den **XXVIII**^{en} mey reden wy uuijt Ollims ende quamen snoens Soe Bechern⁷² daer wy leckere wyn vonden ende hadden goede coop. Op den selfden dach quamen wy tsavons tot Memmingen ‘Inden Arent’ daer wy oock op ons naect gingen ende rusten daer wel, daer twe fraye dochters waeren te huuse. Den **XXIX**^{en} mey syn wy gesceyden van Memmingen ende bleven snoens op een myle an Kempen ende quamen guet [8a] tyts binnen Kempen⁷³ tclock vier uuyren tsavons ende wy meenden verder te ryden maer onse paerden waeren moede ende wy bleven die nacht aldaer ende daer hinck uuijt ‘Den Beerendans’. Maer de waert en was niet thuys, maer daer was een jonge dochter die seer wel conde spelen op de clavicoorde ende op de clavesimbel, daer wy seer wel waere[n] ende gingen daer uuijt ons clederen ende hadden goede coop.

[30-31 mei 1561]

Opten **XXX**^{en} mey syn wy gesceiden ende gereden uuyt [8b] de stad Kempen ende syn gecomen tot Neselbanck⁷⁴ daer wy goede cyere maecten voor ons gelt ‘Inden Geit’ ofte ‘Hart’ daer die waert wel Ytaliaensche conde spreecken.⁷⁵ Naer die middaghe syn wy van daer ghesceyden ende syn gecomen tot Fyts⁷⁶ daer wy oock wel waeren, ende sliepen snachs by onse paerden inden stal. Daer hinck uuyt ‘Inden Arent’. Den **XXXI**^{en} mey syn wy gesceyden van daer ende syn gecomen tot Etterwangen⁷⁷ [9a] daer wy by een ryck huysman waeren die ons wel tractheerden, ende syn nae middage tclock twe uuyren daer van daen gesceyden ende syn by tyts gecomen [tot] Laryn daer wy snachts bleven.⁷⁸

[Hierna ontbreken 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29 en 30 juni.]

[1-2-3 juni 1561]

Den **I**^{en} juny syn wy gecomen over den Vernaert⁷⁹ daer de keyser een schoen slot heeft ende snoens gecomen tot Nasaret daer wy goede cyere maecte ende hadden goede coop, maer daer en was geen stroe voor de paerden. Nae [9b] middage syn

72 In het handschrift staat soewechem, waarop evenwel geen enkele plaatsnaam in die buurt gelijkt en dat zelfs geen enkele zinvolle betekenis oplevert. Maar uit paleografisch oogpunt bezien is dit ongetwijfeld een leesfout van soebechern d.i. Zu Bechern, een dusgenaamde herberg; vgl. de hierboven genoemde herberg ‘De Kan’.

73 Lees: Kempten. Deze plaats ligt ten Z.O. van Memmingen. Niet te verwarren met Kempen in het Rijnland.

74 Nesselwang.

75 Blijkbaar had Hugens van Rijck niet kunnen uitmaken of op het uithangbord een geit of een hert (in het Hollands dialect hart) was afgebeeld.

76 Füssen.

77 Heiterwang.

78 Met Larijn is wellicht Lermoos bedoeld, even ten W. van de huidige Oostenrijkse grens, ca. 30 km ten W.Z.W van Garmisch-Partenkirchen.

79 Bedoeld is de Fernpass nabij Nassereith. Misschien heeft de gedachte aan de bekende bergpas over de St. Bernhardt de schrijver parten gespeeld toen hij de laatste letters van het woord noteerde. Zie de codicologische aantekeningen.

wy van daer ghesceyden ende syn gecomen op een dorp op drie mylen an Ysbrueick⁸⁰ dat een groote herberge was daer wy oeck wel waeren. Den II^{en} juny syn wy gecomen smorgens te clock 10 uuyren tot Ysbrueick ende syn dien dach al gebleven ende ick heb myn swartgen vertommet⁸¹ om een ander paert daer ick 30 gulden op toe gaff. [10a] Den III^{en} juny syn wy te clock acht uuyren gesceyden van Ysbrueck ende syn gecomen tot Matrey snoens 'Inden Arent' ende hebben daer goede cyere gemaect ende wel getracteert geweest ende hadden in ons geselschap Caspar van Trent.⁸²

[4-5-6 juni 1561]

Op den selfden dach quamen wy op een halff myl an Strayssingen⁸³ daer wy dien avont bleven ende waeren wel. [10b] Den IV^{en} juny syen wy gesceyden vandaer ende zyn savons gecomen te Bricson⁸⁴ te 3 ueren daer wy die nacht bleven ende maecte goede sier. Den V^{en} juny syen wy gesceyden vandaer smorgens vroeg ende reden duer een stadt genaemt Clause⁸⁵ daermen metten Sacrament omme ginge⁸⁶ ende quamen des avonts te vier ueren binnen Baetsom⁸⁷ daer wy die nacht bleven want wy seer moede waeren. [11a] Den VI^{en} juny syen wy gesceyden vandaer te clock 3 ueren ende syn savons gecoemen binen Luymmerth twelck een open vleck is ende bleven daer dyen nacht ende maecten goede cyer.⁸⁸

[7-8-9 juni 1561]

Den VII^{en} juny syn wy gecomen sachtmoens t'clock twe ueren tot Trento 'Inde Rosa' daer goede herberge was, daer wy bleven dien avont ende sagen wonderlycke cluchten van Italiaenders die daer speelden ende dansten. [11b] Den VIII^{en} juny syn wy gesceyden van Trenten smorgens ende syn gecomen te Levigo, leggende 2 mylen van Trenten daer wy wat aten ende syn noch vyff mylen verder gereden, een myl duer Crim twelck onder die van Venegien⁸⁹ staet daer wy wel waeren voor ons gelt. Den IX^{en} juny syn wy smorgens vroech van daer gesceyden ende syn snoens gecomen tot Livige daer wy bleven noens ende syn savonts op twe mylen an Meesters.⁹⁰

80 De bedoelde plaats is Vols, even ten W. van Innsbruck.

81 Vertommet (verruild) is een zeldzame nevenvorm van vertommelt. Zie WNT XX, kol. 1110.

82 Deze Caspar van Trent staat niét genoemd bij Röhrich (1889), 249.

83 Sterzing.

84 Bressanone (Brixen).

85 Chiusa (Klausen).

86 Het feest van Sacramentsdag was een uiting van de bijzondere godsvrucht voor de eucharistie in de middeleeuwen. Het werd in 1264 ingesteld door Urbanus IV en in 1311 door Clemens V voor heel de kerk verplicht gesteld. Door Johannes XII werd de plechtige processie - met medevoering van een geconsacreerde hostie in een monstrans - ingevoerd. Op het eind der middeleeuwen was die geloofsuiting algemeen gebruikelijk.

87 Bolzano (Bozen).

88 Welk gehucht bedoeld is met Luymmerth, en wáár zij dus goede sier maakten, is onduidelijk.

89 Bedoeld is wellicht de plaats Grigno.

90 Mestre.

Hoofdstuk II: van Venetië naar Jaffa [12a-24b]

[10 juni 1561]

[12a] Den X^{en} juny syn wy gecomen tuschen seven ende acht uuyren tot Meesters ‘Inde Cardinaels Hoet’ daer wy onse paerden lieten staen want sy seer vermoeit waren, ende syn getrocken naer Venetien daer wy ter herberge waeren ‘Inde Witten Leeu’⁹¹ ende syn sondaechs weder gereyst tot Meesters ende syn savonts weder gecomen tot Venetien. Maer wy heelden onse ommeganck tot Meesters ende waeren vrolick met onse lanslyden, te weten Caspar van Harkestein [12b] Frerick Ottes syn neeff, welck is een kantoerknecht van syn heer dambassadeur van Venetien, ende Abel Willem Lutenss., goutsmit van Delft, met synen mede gesellen, ende Jan Yserman ende een Rotterdamer genaemt Pieter Tromper, Jan syn mede geselle ende syn savonts weder gecomen binnen Venetien.⁹²

[20 juni 1561]

Den XX^{en} dach van junius heb ick den patroen Viviano betaelt voor myn ende mynen soone tachtentich cronon ende dat op ons selfs cost. Die inde patrons cost was, most [13a] elck persoon geven tsestich cronon ende dat vande corte cruyskens.⁹³ Voerts daer naer hebben wy alle daghen gaen besichtigen den mogenden staet ende artelrie dat waerdich is om syen, ende ick heb myn dagen noyt dier gelycken gesyen van een artelrie huys. This wel soe groot als de stad van Sciedam, daer wy saghen die provisie van scepen ende galeyen met dat daer toebehoort ten oorloge dienende, daer sy alle daghe groote provisie [13b] ende gereetscappe toe maken ende alle gereet hebben.⁹⁴

[Hier ontbreken 1, 2, 5, 8, 23, 24, 25, 26 en 27 juli]

91 Deze Venetiaanse herberg (‘A Leone Bianco’) duikt in verschillende reisverhalen op. Voor de Nederlandse en Duitse pelgrims was ze de gebruikelijke gelegenheid tot logies.

92 Vermoedelijk is bedoeld dat Hugo en Cornelis Hugens van Ryck uit Venetië zonder iets te zeggen naar Mestre teruggingen, daar een heel plezierige dag doorbrachten met Caspar van Harkestein en de overige genoemde landgenoten en 's avonds opnieuw in Venetië arriveerden.

93 Blijkbaar fungeerde de waard ook als scheepsmakelaar, want hier is sprake van het passagegeld naar Palestina: 40 Italiaanse Cronen per persoon. De Italiaanse Crone was - midden 18^e eeuw - 2 Gulden en 2 stuivers waard. Vande corte cruyskens geeft aan dat Hugens van Ryck met betrekkelijk nieuwe munten moest betalen. Vgl. het volgende bericht uit 1541: Nu ter tijdt gheslaeghen worden (...) nieuwe gauden Croonen (...) hebbende een curt bree cruus. Zie WNT VIII, 349.

94 Over het Venetiaans arsenaal of tuighuis, waar ze volgens Van Ryck alle gereet d.i. alle gerei of gereedschap hebben, wordt ook in andere reisverhalen met groot ontzag melding gemaakt. Joos van Ghistele (1485) geeft het de omvang van de stad Hulst en karakteriseert het met termen als: niet muegelic te estimeren; zeer costelic; zeer nieuwe an te ziene; al vulmaect enz. Zie Gaspar (1998), 416-418.

Arent Willems (1525) zegt over de indrukwekkende activiteit in dit enorme instituut: Ic en soude des niet rede gheloeven willen en hadde ic daer niet selven mit die lijve ingheweest ende dit regiment wel doen syen. Zie Gonnet (1884), 29.

[3-4 juli 1561]

Den III^{en} dach van julio syen wy scepe gegaen altesamen ende tscip lach inden openbare zee van Venetien twe duytsche mylen. Den IV^{en} dach van julio syen wy te clock een uren naer middage tseil gegaen met een hoech suyden wint⁹⁵ ende syn tsanderen daechs gecomen smorgens tclock sess uyren ontrent Parens⁹⁶ daer wyt setten inde openbare zee, maer wy waren [14a] daer wel 15 mylen off. Den VI^{en} july syn wy tseil gegaen tsachternoens tclock drie uyren met een suyt suyt westen wint. Onse cours was suyt oest want wy niet hoger⁹⁷ en mochten.

[8-9 juli 1561]

Den VIII^{en} july crigen wy gueden wint smorgens vroech: den wint oest noort oost. Onssen cours was suijs suyt oest ende wy [14b] waren alle verby Parens ende seylden genoechelicken met alle onse seilen met een vaem touws langes lant van Histora.⁹⁸ Den IX^{en} july cregen wy een goeden noort westen wint welc was voor de wint ende wayde alsoe veel als wy connen bueren met al onse seilen langes lant [van] Slavenien ende was tsavonts weder noortoost.

[10-11 juli 1561]

De X^{en} july syn wy gecomen by een eylant [15a] Leesen⁹⁹ genaemt ende noch een eylant genaemt Sinte Andries¹⁰⁰ ende syn vier hondert Ytaliaensche mylen van Venetien. Den XI^{en} july syn wy gepasseert thuschen twe eylanden, die zuyt syeden genaemt Austa Augustiny ende ande ander syde Cortsele, ende is geberchte an weder syden.¹⁰¹ Den dach ende nacht tot sanderendaechs smorgens tclock ses uuyren syn wy quyt geworden deen zyde vant lant.

[12-13 juli 1561]

[15b] Den XII^{en} july syen wy gecomen [tot] Ragusa¹⁰² tsavo[n]s tclock 9 uuyren inden haven daer wy onse ancker lieten vallen, waer dat is patroon Sinte Blasius. Den XIII^{en} july syen wy smorgens gevaeren ant lant ende hebben de stadt Ragusa

95 Dit is een (zuiden)wind die de schipper toelaat “hoog”, dat wil zeggen: dicht aan de wind te sturen. Zie WNT VI, 1007 en 1016.

96 Piran (Pirano) aan de Golf van Triëst.

97 Dichter aan de wind zeilend.

98 Bedoeld is dat men vlak langs de kust van Istrië voer.

99 Lissa.

100 S Andrija (S. Andrea).

101 Bedoeld zijn respectievelijk de Lagostini-eilanden en Korcula.

102 Dubrovnik.

besien. Ende is een seyngerye als Venetieen maer is soe groot niet.¹⁰³ Ende sit op tribut: geeft den Turck tribut ende onssen coninck van Spanijen ende oock de Venetiaenders.¹⁰⁴ Is [16a] een stadt die seer bequame lecht ande see ende wort seer scarp bewaert van wachters.¹⁰⁵ Daer woent beter volck dan tVenetyen als ons dochte. Tis van Venetyen vyff hondert Ytaliaenssche mylen ende men ryt van daer tpaerde nae Constantinopelen daer doen off gereden was een knonnick van Antwerpen, genaemt Musyck.¹⁰⁶ Daer woent seer ryck volck ende den Turck comter alle dage ter marct want sy leggen daer op twe mylen [16b] naer by. Ragusa leyt in Slavonia.

[14-15-16 juli 1561]

Den XIV^{en} july syn wy tsavons tseyl gegaen maer twas zeer stille. Den XV^{en} july hebben wy ontrent 10 uren de wint guet gecregen ende was west zuyt west ende begon wat te wackeren want wy veel stilte hadden. [17a] Den XVI^{en} july hadden wy voor middage groote stilte maer op den middaghe ginck den wint tnoortwesten ende coelde soetyes ende doen hadden wy groote sorge voor tmisten, maer wy baden den Heer almachtich dat hy ons een stercke wint wilde geven ende verlenen dat wy geen tegenspoet crigen en souden. Godt, die niemant verlaet die op hem betrouwen als wy deden, soe heeft hy ons een stercke wint verleent [17b] wantet op dat periculoeste was als ons patroen¹⁰⁷ seyde.

[17 juli 1561]

Den XVII^{en} july ontrent 6 uuyren hebben wy gesien an deen syde Poelyen¹⁰⁸ twelck toebehoort den coninck van Spaneyen. An dander syde is een berch genaemt Casina¹⁰⁹ waer by lecht de Cape Lavellona¹¹⁰ waer dat voleynt Mare Adriaticum ende comen in Mare Mediterraneum, ende is Turkyen. De zee ofte de strate is wyt tsestich Lombarsche mylen.¹¹¹ Ten 9 uyren [18a] sagen wy hoech lant ofte gebercht anden Turck syde, genaemt Chimera in Albanie.¹¹² Deen seyt dat het een eylant is, dander

103 Ragusa was een zelfstandige, zij het op Venetië georiënteerde stad. Ze werd bestuurd door een Maggior Consiglio, bestaande uit 100 man, en een Minor Consiglio. Deze Kleine Raad van 12 leden, de zogeheten Signoria, had de uitvoerende macht.

104 Bovendien betaalde Ragusa tribuut aan de paus en aan de Duitse keizer. Maar de hoogte van al deze tributen varieerde sterk. In 1741 kreeg de Turkse sultan jaarlijks 12.000 dukaten, de Spaanse koning daarentegen slechts 12 valken. Zie Zedler (1961-64) s.v. Ragusa.

105 De stadspoorten waren 's zomers niet langer dan drie of vier uren open; 's winters zelfs maar anderhalf uur. Zie Zedler (1961-64) s.v. Ragusa.

106 Bedoeld zal zijn dat deze kanunnik - wellicht moet zijn naam gelezen worden als Musch - uit Ragusa naar Constantinopel heeft gereisd. Ook Ogier van Boesbeeck vermeldt in bijna juist diezelfde tijd (in 1562) dat men die reis over land kon maken en zo de reistijd kon bekorten. Zie Martels (1994), 373.

107 Schipper.

108 Apulië.

109 Malakstra?

110 Bedoeld is Kepi i Gjuhësës (Kaap Glossa) ter hoogte van de plaats Vlore (Valona).

111 De Lombardische mijl was bijna 1785 meter lang.

112 Bedoeld is de uitloper van het Cikes-gebergte, hier vernoemd naar de kustplaats Himarë (Chimara).

seyt dattet vast lant is.¹¹³ Ontrent vyff uuren naer noen syn wy gecomen neffens Corphoen maer wy seylde voort nae Candien¹¹⁴ ende wy en mochten oeck nyet syn de stad van Corphoe, want wy wel te zeewaert waren, maer tlant sagen wy van verre. Onsse kuers was suyt suytoest. Den wint was noort noortwest.[18b] Twayde suetelick wanttet meer gewaeyt hadde van dien dage. Ende Corphoen is van Venetien acht hondert mylen Lombaers.

[18 juli 1561]

Den **XVIIJ**^{en} july op een vridage smorgens te 9 uuyren syn wy gecomen ontrent dat eylant Caphalonia, geheten Cleyn Asia.¹¹⁵ Opten selffden dach tsachternoens tclock drie uuyren syn wy gecomen neffens teylant [19a] ende haven ofte stadt Janctis ofte Jancten¹¹⁶, toebehorende den heeren van Venetien ende is van Venetyen duysent mylen Lombaers. Den **XIX**^{en} july op een saterdage smorgens tclock vyff uuyren waeren wy neffens Modon ofte meest verby ende is 16 hondert mylen van Venetyen twelck dat Turcks is.¹¹⁷ Twintich mylen vorder leyt een stadt, geheten Coron, [19b] toebehorende mede den Turck.¹¹⁸ Onsse kuys was oest tezuuden. Den wint was noort noortwest ende waeyde soe veel wints dat wy onse maerseil mosten inne nemen. Naerderhant beterde dat weer ende wy quamen tsavons ontrent vyff uuyren neffens een eylant, genaempt Cirugo, toebehorende de Venetyanen ende is van Candien vyftich mylen.¹¹⁹

[20-21-22 juli 1561]

Den **XX**^{en} july op een sondaghe [20a] hebben wy gesien tlant van Candien ende is seer hoge ende lange ende is oyck een eylant. Den **XXI**^{en} july op een manendag smorgens soe waren wy by een groote haven ofte diepte genaempt Schouda.¹²⁰ Tsavons tclock elff uuyren was ons ancker inden gront ende dat inden haven van Candien, maer twas noch wel opt te varen tot de stadt twe duytssche mylen.¹²¹ Den **XXII**^{en} july op een dynsdach op Maryen Magdalenen dach [20b] syn wy smorgens op gevaeren [naer] Candien ende syn daer geweest tot eenen waert genaempt Rochus van Terwys

113 Het is een schiereiland.

114 Kreta.

115 Er ligt wel een dorpje Assos op Kephalaria, maar deze zonderlinge vereenzelviging van dit eiland met Klein-Azië vindt vermoedelijk haar oorsprong in het feit dat Kephalaria met een smalle landstrook verbonden is met het eilandje Asso.

116 Zakynthos of Zante.

117 Modon (Methoni) en omgeving, gelegen op de westelijke landtong van de Peloponnesus was in 1499 ingenomen door Bajazid II.

118 Koroni, op de oostkust van de westelijke landtong van de Peloponnesus.

119 Kithira (Cerigo). Dit eiland is pas na 1733 bij het Turkse rijk gevoegd.

120 Dit is de beroemde zeehaven en vesting Suda aan de Golf van St. Nicola. Stad en vesting bleven nog lang na 1561 Venetiaans, maar werden uiteindelijk toch in 1715 door de Turken veroverd.

121 De Duitse geografische mijl bedroeg bijna 7500 meter. De Hollandse mijl daarentegen slechts 5600 el, dus circa 3360 meter.

daer ick gelogeert was ende wy gaven vande maelyt seven groot¹²² ende ick was daer gelogeert wel 12 daghen, daer wy wel waren ende hadden een genoegelycken waert.

Candien is een groot eilant ende een schoon eylant seer vruchbarich maer tis daer seer heet. Daer leit een stadt die Candien heet maer seer [21a] guet ende daer wassen vele wynen tweten leckere musscatellen ende maleveseyen.¹²³ Ende daer is geen venyn op dat lant dan¹²⁴ daer wort geseyt dat de vrouwen fenynich syn als sy toernich worden ende beten dan een man, hy most daer off sterven.¹²⁵ Voerts segt men dat Cayfas daer gewoont heeft naer den doot van Onsse Heer. Twas Cayphas den bishop van Jerusalem.¹²⁶

[27 juli 1561]

Den **XXVII^{en}** july op een sondach [21b] hebben wy smorgens die misse helpe singen tot den precaren daermen stacy hielde van Sinte Vincent.¹²⁷ Naer den noene soe hebben wy syn trouwen een bruyt, dat seer fray te werck ginck, daer de heren vande stadt mede waren, ende sy worden getrout in dat bisdom ofte biscops kerck. Daer gingen vier schalmeyen metten trompetten voor. De brudegom was een Ytaliaender van Venetien. De bruyt was van Candien ende was seer costelick gecleet. Zy was in wit damast ende hadde veel gouts om haer lyff [22a] nae de wyse vande lande. Ende dander vrouwen waren mede seer costelick gecleet. Deen in roden damast, dander in blauwen damast, alsoe costelicken als goddinnen, met veel ringen ande hant ende sommige gouden ketenen om den hals.

[28-29-30 juli 1561]

Manendach den **XXVIII^{en}** july soe heb ick adminores¹²⁸ helpen singen de vesper met myn soon, daer nae wy uuyt de kercke gingen ende worde van twee broeders goede chijere gedaen [22b] op deen van haeren cellen. Die hadden eenen clavesimbel ende conden daer seer wel op spelen ende leerden myn soone, ende aten ende droncken van haren brode ende wyn, speck ende kase. Den **XXIX^{en}** july op dynsdach soe heb ick smorgens weder geweest adminores met myn soone ende songen daer die misse. Ende waren inden bruders haer cellen ende ontbeten wat, ende myn soone leerden

122 Groten.

123 De geurige zoete wijn malvezij, genoemd naar de stad Malvasia of Monembasia op de Peloponnesus, werd ook op Kreta verbouwd. De allerbeste malvezij zou volgens de reiziger Joos van Ghistele afkomstig zijn van de stad Rethimos op de noordkust van het eiland. Zie Gaspar (1998), 385.

124 Maar.

125 Op nog meer plaatsen in het Middellandse-Zeegebied heeft men aan toernige vrouwen de dodelijke eigenschappen van slangen en reptielen toegekend. Zo werd over de Sardijnse vrouwen verteld dat alleen al hun woedende blik iemand kon doden - juist als die van een basilisk. Zie Gaspar (1998), 414.

126 Kaifas was hogepriester te Jerusalem. Dat hij na Christus' dood naar Kreta was verhuisd is een zonderlinge mededeling van onduidelijke herkomst.

127 Bedoeld is de H. Vincentius Ferrerius (1350-1419), een van de beroemdste predikers die zijn kloosterorde (die der precaren, predikheren of dominicanen) onder haar leden heeft geteld.

128 Bij de minderbroeders (franciscanen).

van eenen bruder spelen. Tis een schoen convent naer syn doene. [23a] Den XXX^{en} july op een woensdach is myn soone tscepe tlande gegaen.¹²⁹ Tscip lach wel vijff Ytaliaenssche mylen van Candien.¹³⁰

[Hierna ontbreken 31 juli en 1, 2, 3, 6, 7, 8, 9, 14, 15, 17, 18, 21, 22, 25 en 26 augustus]

[5-10-11-12 augustus 1561]

Den vierden *augusto* op een dynsdach syn wy altesamen tschepe gegaen. Den V^{en} *augusto* syn wy tseyl gegaen ende syn geseylt naer Cyperen. Den X^{en} *augusto* hebben wy gesien ontrent middage tlant van Cyperen ende syn ontrent de sonne onderganck gecomen [23b] [tot] Baffa¹³¹ welcke is de eerste stadt in Cyperen van Venetien off. Den XI^{en} *augusto* op een manendach syn wy gecomen voer Limasum¹³² twelck is een clein steetgen, ende dat ontrent tclock een uuyren naer middage. Den XII^{en} *augusto* hebben wy daer gelegen ende is myn soon an lant gevaren om te coopen etlycke versche spyse, maer daer en was niet vele te krijgen.

[13-16 augustus 1561]

[24a] Den XIII^{en} *augusto* syn wy tseyl gegaen ende eer wy tseyl gingen soe vercoft myn mede broeder twe cinkruers voor 7 Veneetssche cronen.¹³³ Ende ick hadde oick een quaet cinck roede ende vercochtet voor drie gouden croonen ende een halff. Ontrent tclock 10 uuyren gingen wy tseyl ende seylden naer Jaffa. Den XVI^{en} *augusto* hebben wy gesien dat Heylige Lant smorgens ten 9 uuyren, maer twas seer stille were ende wy sagen Gaza, tlant vande Philisteen, menende dat Heylige [24b] Lant was. Maer wy waeren verseijlt, tweten doer groote stilte ende dat¹³⁴ daer gaet groote stroome.

Hoofdstuk III: Van Jaffa naar Jerusalem [24b-29a]

[19-20 augustus 1561]

Den XIX^{en} *augusto* syn wy gecomen smorgens tot 9 uuyren tot Jaffa, hebben onsse anckeren laten vallen inden gront ende hebben drie stucken losgeschoten. Ende daer

129 Op het schip aan boord gegaan.

130 Met de Italiaanse mijl zal opnieuw de Lombardische van bijna 1785 meter bedoeld zijn. Anders wellicht de Venetiaanse van bijna 1739 meter. Een algemeen-Italiaanse mijl bestond niet.

131 Paphos op de westkust van Cyprus.

132 Limassol op de zuidkust van Cyprus.

133 De pelgrims hebben hun zinkroers (pistolen) verkocht omdat wapenbezit op Turks grondgebied verboden was aan pelgrims, zulks op straffe van 100 dukaten per overtreding. Zie Röhrich (1889), aant. 205.

134 Omdat.

is vanden selffden avont een cristen van Rama an boert gecomen ende was een seer out man. Den **XX^{en}** *augusto* [25a] is den selffden weder gereyst nae Rama ende onse bootgesellen brochten den selffden an lant ende onse volck¹³⁵ brochten leckere druyven tschepe voor den patroon.

[23 augustus 1561]

Den **XXIII^{en}** *augusto* op Sinte Bartelmees avont quam den gardiaen tschepe met synen brueder, de welcke tot Jerusalem woent. Ende een ygelicken toende daer syn bescheyt die bescheit hadde. Ende die geen bescheyt hadde die hielde hy voor oogen dat sy niet op dat Heylige [25b] Lant comen mochten sonder bescheyt ofte oorloff vanden paeus van Roomen, maer niet te min hy absolveerde ons van dien ende dede ons een cort sermoen.¹³⁶ Dat gedaen wesende hebben wy maelyt gehouden [te] scheepe, elcks vant geene dat hy hadde. Ende nae de maelyt synder vele Torcken ende soldaten - tgehele geley is by nae¹³⁷ - tschepe gecomen ende men heeftse daer te eeten ende drincken gegeven van dat selffde dat daer tscheepe was. Ende daer naer syn sy [26a] weder an lant gevaeren - den cappetein met een deel van syn soldaten - maer daer bleven vyff ofte sesse tscheepe. Die bleven al sitten eeten ende drincken ende waeren niet te genogen.¹³⁸ Maer ten lesten syn mede ant lant gevaren ende wy syn naederhant alsamen an lant gevaren. An lant comende syn geleyt in een kelder daer de pellegroms gemeenlick leggen.¹³⁹ Daer hebben wy de nacht moeten blyven ende wy cregen genoech tcoope.

[24 augustus 1561]

[26b] Den **XXIV^{en}** *augusto* op Sinte Bartolomes dach op een sondach syn wy gemonstert, tweten dat den Turck heeft ons namen elck bysonder¹⁴⁰ simpelicken by gescript genomen om tgetal tweten vande pellegroms. Daer naer syn wy op onse esels ende muylen geseten ende syn met dat geheele geley gereden naer Rama ende syn daer sachternoens gecomen ende hebben daer die nacht gebleven in een vervallen plaetse die wat beter was dan tJaffa, daer ons alle dingen tcope gebrocht worden behalven [27a] wyn want daer geen en is alsmen ons seyt, maer druyven, eyeren,

135 Scheepsbemanning.

136 Wie zonder pauselijke toestemming reisde, werd geëxcommuniceerd, maar kon absolutie verkrijgen van de gardiaan (overste) van het klooster der franciscanen op Monte Sion in Jerusalem. Het tarief van 5,33 grote per persoon werd dan met 50% verhoogd tot 8 grote. Zie Röhrich (1889), 40.

Het cort sermoen, een vast onderdeel bij de ontvangst van een nieuwe groep pelgrims, bestond uit het voorlezen van een groot aantal verboden, bijv. stukken van het H. Graf afslaan, namen op muren schrijven, wapens dragen, openlijk wijn drinken.

137 Bijna alle geleidsmannen van Jaffa naar Jerusalem zijn daarbij.

138 Tevreden te stellen.

139 Bedoeld zijn de Cellaria S. Petri, drie kerken of krochten die door veel reizigers als bijzonder smerig beschreven worden. Zie Röhrich (1889), 21 en aant. 196.

140 Afzonderlijk.

hoenderen genoeg ende garnaten.¹⁴¹ Ende wy bleven daer an de vierden dach etende ende drinckende. Daer wesende wasser groote spel - want wy genoeg een etmael bewaert worden - met de soldaten want den cappelteyn van onsse scip en conde met den cappeltein van Gasza ende Rama niet accorderen, datter¹⁴² groote twist was want sy ongelyck meer wilden hebben dan tyer voorleden. Somma dat wy daer wel twe etmael [27b] langer waren dan andre pellegroms.

[27 augustus 1561]

Den **XXVII^{en}** *augusto* syn wy smorgens tlock twe uuyren inden nacht uuyt Rama gereden met onsse eselen ende muylen ende oyck met onsse geley. Soe synder smorgens ontrent acht uuyren gecomen sess ofte seven Arabianen welcke wilde onsse¹⁴³ beroven ende wy waren recht voorby een slot gereden twelck nu heel vervallen is ende heet dat mordenaers slot.¹⁴⁴ Voerts quamen wy ontrent [28a] 10 uuyren by een huys vervallen met een vervallen kercke datmen seyt daer Jeremias plach twonen ende bidden.¹⁴⁵ Daer aten wy ende droncken van dat selfde dat wy mede hadden gebrocht ende oick quamender eyeren, druyven tcoop ende oick water. Doen wy gegeten ende ghedroncken hadden soe syn wy weder op onsse eselen geseten ende syn voorrt gereden nae de heylighe stadt Jerusalem. Onder weech syn wy voerby gepasseert een vervallen slot daer Golias plach twonen ende syn over [28b] den brugge gepasseert daer men seyt dat Davidt Goliam versloech.¹⁴⁶ Voorts aengaende syn wy tsachternoens tlock twe uyren gecomen by Jerusalem onder een deel bomen, daer wy van onsse esels traden ende gingen voorts te voete tot de poorte van Jerusalem, welcke was een nieuwe poort daer wy alle weder getelt worden byden trossman van Jerusalem¹⁴⁷ inden tegenwoordicheyt vanden cappeltein, die welcke ons voorts convoyerde binnen dat convent vanden gardiaen. Ende daer hebben [29a] wy de compleet¹⁴⁸ helpen singen ende daer naer hebben wy by den gardiaen gegeten ende sitten aenden tafel deenen nacye over den anderen, ende syn voorts gaen slapen want wy seer vermoeyt waeren.

141 Bedoeld is de Casa di Franchi. Zie Röhrich (1889), 22. Volgens Bernhard von Breydenbach 38v en Van Ghistele, 77 aangekocht was dit onderkomen voor pelgrims door Philips de Goede aangekocht en in beheer gegeven aan de franciscanen van Jerusalem. Ook volgens Van Ghistele was daar van alles - en zoals hier blijkt: ook granaatappels - te koop.

142 Zodat er.

143 Vermoedelijk vertoont de zin hier een hiaat en moet een begrip als mede bruederen aangevuld worden.

144 Met mordenaers slot wordt de oorspronkelijk 12^e -eeuwse kruisvaardersburcht El Latrun bedoeld. Dit kasteel werd later een Arabisch roversnest. Ten gevolge daarvan werd aan de naam El Latrun een verwijzing naar het Nieuwe Testament gekoppeld door een verbastering tot Domus Boni Latronis: Huis van de goede moordenaar. Zie Wasser (1983), 42.

145 Bedoeld zijn het vervallen klooster en de vervallen kerk, gewijd aan Jeremias, nabij Abu-Gosh, het bijbelse Kiryat-Yearim. Zie Vilnay (1978), 191.

146 Om vrome pelgrims niet teleur te stellen werden moeilijk bereikbare of gevaarlijke plaatsen, herinnerend aan de bijbel, gemakshalve dichterbij Jerusalem gesitueerd. Een karakteristiek voorbeeld hiervan was de Vallei van Elah, waar David en Goliath gevochten hadden. Deze vallei ligt ver weg in de bergen ten zuidwesten van Jerusalem, maar werd getoond vlak bij de heilige stad. Zie Vilnay (1978), 74.

147 Deze tolk treedt ook in veel andere reisverhalen op als controlerende functionaris. Zie Röhrich (1889), 182.

148 De complete vormen het (gezongen) liturgisch avondgebed.

Hoofdstuk IV: Heilige plaatsen in en bij Jerusalem [29a-39a]

[28-29-30 augustus 1561]

Den **XXVIII^{en}** *augusto* laghen wy alden dach stille ende aten ende droncken metten gardiaen. Elck natie worden geset aen een sonderlinge tafel want de Hoech Duytschen waren al inde dertich starck ende wy Nederlanders waren wel 16 starck, ende de reste waren Franchoytschen [29b] Spanyaerden ende Ytaliaenders. Somma dat wy waren al inden tsestich man van pelgroms, daer onder dat waren vyff vrouwen.¹⁴⁹

Den **XXIX^{en}** *augusto* syn wy tsavonts tclock sess uuyren gegaen gelickelicken met [den] gardiaen ende meest met alle syn mede broeders in dat heylige graff, daer wy alle in gescreven werden by onssen namen ende toenamen, ende mosten den portier elck geven die ons in liet ende lyet passeren elcks een [30a] gros, waerdich wesende negen ducaten.¹⁵⁰ Daer gingen wy visteren de heylige plaetsen ende bleven de nacht aldaer vrolyck wesende inden Heere, gaende met processien ende anders alsoe dat behoort. Den **XXX^{en}** *augusto* smorgens vroech hebben de broeders misse gelesen ende onsse mede heeren mede.¹⁵¹ Doent middach worde heeft onsse gardiaen de misse gesongen in dat heylige graff. Daer naer was daer een [30b] joncheer uuyt Spayengen die songe syn eerste misse, daer wy pellegroms een deel ten offer¹⁵² gingen, ende ick hulp met myn soone beide desen singenden missen singen. Voorts versochten wy de heylige plaetssen ende brochten alsoe de tyt deur tot de middage toe. Doen worden wy alle gader uuytgelaten¹⁵³ ende gingen met den gardiaen altesamen in syn convent, etende ende drinckende, nemende onsse nootruft.

[31 augustus 1561]

149 Omdat Hugo van Ryck en zijn zoon zich hadden aangesloten bij het gezelschap van graaf Albrecht zu Löwenstein kennen we, dankzij Röhrich, DPHL, 249 en 257, de namen van twee van deze vijf vrouwen. Het zijn Willeken Enten, echtgenote van Degen van Bal uit Friesland, en Elisabeth, vrouw van een zekere Lesander.

Tevens biedt Röhrich t.a.p. de meeste namen van dit gezelschap van ca. 60 personen, bestaande uit 30 Duitsers, 15 Nederlanders (inclusief een pelgrim uit Brussel), 6 Fransen, 4 Spanjaarden, 1 Italiaan, 1 Abessijn en 1 Zwitser (die door Hugo van Ryck blijkbaar tot de Duitsers is gerekend).

150 De hoogte van de toegangsgelden tot de Grafkerk is in de loop der eeuwen sterk gewijzigd. Aanvankelijk was de toegang gratis, maar in de 16^e eeuw was het tarief fors gestegen. Een groep van ca. 60 pelgrims betaalde in 1565 negen ducaten, dus vier jaar eerder heeft de even grote groep waartoe Hugen van Ryck hoorde, hetzelfde betaald. Vgl. de codicologische aantekeningen bij 29r.

151 Evenals de priesters in het reisgezelschap.

152 Te communie.

153 Namelijk uit de Grafkerk.

[31a] Den **XXXI^{en}** *augusto* syn wy gegaen uut dat clooster ende zyn ghegaen om die heylighe plaetsen te besoecken binnen ende buiten ende zyn gecomen ten eerste by dat huys daer die drie Marien hebben gewoent.¹⁵⁴

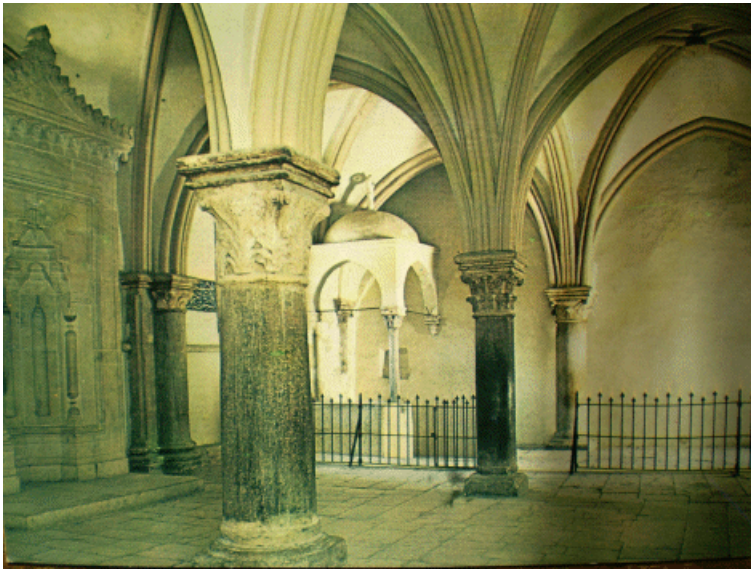
Item ten tweden zyn wy gecomen by dat huys daer Sint Jacop onthoeft is.

Item ten derden zyn wy gecomen by Annas huys dat byde poorte van Syon is, binnen die poorte van Jerusalem.

Item ten vierden quamen wy opten berch van Syon ende saeghen het [31b] Senaeckel daert Onsse Heere syn avontmael met zyn discipulen gegeten heeft ende haer voeten gewaschen heeft, maer wy en hebbens nyet van binnen gesyen want daer woenen moeren in.¹⁵⁵

Item ten vyfden zyn wy gegaen vanden berch Syon buyten die poorte van Syon ende daer die plaetsse versocht van Onsse Lieve Vrouwe daer die Joden tdoode lichaem vande apostelen nemen wilden.¹⁵⁶

Item ten sesten zyn wy geweest daer Sinte Pieter syn sonden heeft bescreyt, ende was een speloncke.¹⁵⁷

Jeruzalem, de Cenakelzaal op Monte Sion. Eigen foto 1979.

[32a] Item ten sevenden zyn wy geweest byden tempel daer die moeder Goods gepresenteert is geweest ende Onsse Heere daer naer dat¹⁵⁸ die 40 daghen vande kinder bedde vervult waeren.¹⁵⁹

Item ten achtsten hebben wy gesien die plaetse daer hem Judas heeft verhanghen.

154 Bedoeld is plaats waarheen de drie vrouwen terugkeerden, totaal van slag na hun bevinding dat Christus' graf leeg was. Vgl. Wasser (1983), 54. Ook in andere reisverhalen (zie bijv. Gaspar (1998), 85) heten zij de 'drie Marien', terwijl bij Marcus 16:1 toch gesproken wordt van 1) Maria Magdalena; 2) Maria, de moeder van Jacobus; 3) Salome. De laatste werd evenwel veelal Maria Salome genoemd, zoals onder meer blijkt uit de naamgeving van een stadje in de Provence Saintes-Maries-de-la-Mer waarmee deze drie Maria's zijn aangeduid. Hun komst naar Frankrijk is verhaald in *Legenda aurea*, cap.96. Zie Ryan (1993) I, 374-383.

155 De Cenakelzaal is lange tijd een moskee geweest.

156 Deze (geheel apocriefe) geschiedenis staat verhaald in *Legenda Aurea*, cap. 119, De assumptione beatae Mariae virginis. Zie Ryan (1993) II, 77-97.

157 Deze spelonk werd aangewezen in de rotswand onder de Mestpoort welke zich bevindt in de zuidoostelijke stadsmuur.

158 Versta: daarna nadat.

159 Dit is de huidige Aksa-moskee aan de zuidkant van het tempelplein.

Item ten negenden hebben wy gesien die plaetse daer die vychgeboom gestaen heeft dye Christus vermaledide want hy daer geen vruchten an *en* vonde want hem hongerde.¹⁶⁰

De H. Grafkerk in Jeruzalem

160 Marcus 11: 13-14.

De grafkapel met het graf van Christus: ingang

De grafkapel met het graf van Christus: interieur.

[32b] Item ten tyenden hebben wy gesien Simon leproos huys welcke staet in Betanien, de welcke Ons Heere herberchde ende daer naer van de apostelen gedoopt

ende geheten Julias. Daer nae worde hy bishop. Ende hier vergaf oeck Onsse Heer Maria Magdalena alle haer sonden.¹⁶¹

Item ten 11^{en} saeghen wy het casteel van Lasarus dat zeer vervallen was.

Item ten 12^{en} saegen wy die plaetse daer Onsse Heer Lasarus verweckte¹⁶² welke is [33a] nu een muskea vande Turcken, maer wy worden boven omhoge geleyt om te zyn.¹⁶³

Item ten 13^{en} saeghen wy de stede daer Onsse Heere geseten hadt ende verwachtte Maria Magdalena ende Marta doen sy, syende den Heer, spraecken: ‘Hadde ghy hier gheweest, myn broeder Lasarum en waer niet gestorven.

Item ten 14^{en} hebben wy die plaetse gesien daer Maria Magdalena ende Martas huijse [33b] gestaen hadden, want sy by de anderen stonden.¹⁶⁴

Item ten 15^{en} hebben wy daer gesien van verden die Doede Zee.¹⁶⁵

De Dode Zee met zoutafzetting op het water en op de oever. Eigen foto 1979.

Item ten 16^{en} hebben wy nae den berch van Oliveten ghegaen ende hebben onder wege ghesien die plaetse van Betfage, welc een dorp placht te wesen ende daer On Heer sprack tot zyn jongeren: ‘Gaet int casteel dat tegen u is, ende daer suldy een esel in vinden gebonden met haer jonck, ende brenctsse hier’.¹⁶⁶

161 Mattheus 26: 6-7. Julias is waarschijnlijk een verkeerde lezing van de naam Julianus, genoteerd met abbeviatuur. Deze Julianus zou de Simon leprosus uit het Mattheusevangelie zijn geweest die door de apostelen tot bisschop van Le Mans werd aangesteld. Althans volgens het volksgeloof, dat zijn neerslag vond in de openingspassage van de Legenda Aurea, cap. 30. Zie Ryan (1993) I, 126-130.

162 Johannes 11: 43.

163 Zien.

164 Bedoeld is dat Maria Magdalena en Martha ieder een eigen woning hadden en dat die huizen bij elkaar stonden. Vermoedelijk zal er dus in het oorspronkelijk handschrift hebben gestaan: want sy deen by de anderen stonden. De, overigens onjuiste, vereenzelviging van Maria van Bethanië (de zuster van Martha) met Maria Magdalena was niet ongewoon: ze is ook te vinden in Legenda Aurea, cap. 96. Zie Ryan (1993) I, 374-383.

165 Ook Van Ghistele schrijft dat men van daaruit de Dode Zee kan zien. Zie Gaspar (1998), 106.

166 Lucas 19: 29-30.

[34a] Item ten 17^{en} hebben wy gesien die plaetse daer haer die moeder Goods gerust heeft als sy die heylighe plaetsen *versocht* heeft.¹⁶⁷

Item ten 18^{en} zyn wy gecomen opten berch van Olyven ende hebben die plaetse gesien daer Ons Heer ten hemel ghevaren is, daer noch in een steen staet dat lyteicken van zyn een voet datmen perfect zyet.¹⁶⁸

De voetafdruk van Christus op de Olijfberg. Eigen foto 1979.

Item ten 19^{en} hebben wy die plaetse gesien daer die van [34b] Galileen ende andere natie gestaen hebben ende hebben Onssen Heere gesien op vaeren ten hemel.

Item ten 20^{en} hebben wy gesien die plaetse daer die engel Goodts die doot vande moeder Goodts heeft vercundicht ende heeft haer een palm ende een gordel gegeven in een teycken dat zy sterven soude.¹⁶⁹

Item ten 21^{en} hebben wy gesien die plaetse daer Ons Heer zyn dissipelen heeft gepredicht dat oordeel Goodts ten jongsten daeghen, ende oeck die distructie van Jerusalem.¹⁷⁰

[35a] Item ten 22^{en} hebben wy gesien die plaetse daer Ons Heer zyn discipelen dat Pater noster leerde.¹⁷¹

167 Deze plaats staat eveneens vermeld bij Van Ghistele en bij Poloner. Zie Gaspar (1998), 107 en Tobler (1874), 236.

168 Deze afdruk van zijn (rechter)voet wordt ook nu nog aan de toeristen getoond.

169 Palmtak en gordel worden vermeld in *Legenda Aurea*, cap.119, *De assumptione beatae Mariae virginis*. Volgens dit verhaal ontving Maria deze voorwerpen niet alleen als teken dat zij zou sterven, maar ook dat zij zou worden opgenomen in de hemel. Zie Ryan (1993) II, 77-97.

170 Zie respectievelijk Mattheus 25: 31-46 en Lucas, 19: 41-44.

171 Mattheus 6: 9-13.

Item ten 23^{en} hebben wy gesien die plaetse daer Pelagia penitencie heeft gedaen, want het een gemeen vrouw had geweest gelyck Maria Magdalena.¹⁷²

Item ten 24^{en} hebben wy gesien die plaetse daer Ons Heer over Jerusalem heeft gescreyt doen hy seyde: ‘We u, Jerusalem’ etcetera.¹⁷³

[35b] Item ten 25^{en} hebben wy ghesien die plaetse daer Onsse Lyve Vrou ten hemel heeft geclommen. Sinte Thomas, siende dat zelfde, heeft dye moeder Goedts na geroepen ende zy heeft haer gordel laeten vallen tot een litteycken.¹⁷⁴

Item ten 26^{en} hebben wy gesien die plaetse daer Sinte Steeven gestenicht is geweest. Recht theghen dese plaetse oever staet een hanct in een harde steen van Onssen Heere.¹⁷⁵

Item ten 27^{en} hebben wy gesien die plaetse daer die drie apostelen laghen en slipen, als Sinte Peeter, Sint Jan en Sint Jacob.

[36a] Item ten 28^{en} hebben wy die plaetse gesyen daer Ons Heer gevanghen wordt ende van Judas verraden met een kus.

Item ten 29^{en} hebben wy gesien die plaetse daer Sinte Peter Malchus dat oer aff sloech.¹⁷⁶

Item ten 30^{en} hebben wy gesien die kercke van Onsse Lyve Vrouwe daer zy begraven lecht, welcke kercke heel onder die aerde staet ende men climtse neder 46 oft 47 trappen. Ende in dese kercke legghen oeck begraven Sinte Joeachim ende Anna, Maria haar ouders, ende leggen ande rechter [36b] hant int neder climmen. Ende an de slinckerhant lecht Joseph, Maria haer man, int middel vande trappen. Ende daer beneden staet een put in de kercke dye goet is, daer wy aff droncken want wy seer dorstich waeren.

Item ten 31^{en} zyn wy uut dese kercke geclommen ende zyn gegaen daer Ons Heer gebeden heeft ende heeft water ende bloet ghesweet, sprekende: ‘Vader, ist mogelick, neemt dese kelck van myn’ etce[tera].¹⁷⁷

Item ten 32^{en} hebben wy gesien die plaetse van Getsemani daer die andere apostelen bleven [37a] doen Ons Heer int hoeft ginck bidden met die andere 3 apostelen.¹⁷⁸

Item ten 33^{en} hebben wy [dat] graff gesien daer Apsolon begraven is, dat uut een geheele steenroetsche gehouden is. Ende het volck dier verby gaen worpen daer stenen in om dat hy syn vader ongehoorsaem was, soe datter een grooten hoop steens in legge ende om.¹⁷⁹

172 Volgens Legenda Aurea, cap. 150 liet de H. Pelagia haar mondain leven in Antiochië achter zich, en trok zich als kluizenares terug op de Olijfberg. Zie Ryan (1993) II, 230-232.

173 Lucas 19: 41 e.v. De klacht ‘Wee u, Jerusalem’ zijn daar niet te vinden. In Lucas 10; 13 staan evenwel Christus’ woorden Vae tibi Corozain, vae tibi Bethsaida.

174 Legende Aurea, cap. 119, De assumptione beatae Mariae virginis. Zie Ryan (1993) II, 77-97.

175 Deze vermelding van Christus’ handafdruk is ongewoon.

176 Johannes 18: 10.

177 Mattheus 26: 39.

178 Namelijk Petrus, Jacobus en Johannes. Zie Marcus 14: 32-33.

179 Zie 2 Koningen: 15-18. Vgl. Van Ghistele, Tvoyage, 89 daarover: ‘(...) de sepultuere van Absolon, tfautsoen hebbende van een torrekin, zeer costelic gehauden al uut eenen steene (...) ende daer an ligghen groote menichte van steenkins die de heydenen ende de joden daer daghelicx weerpen in versmaetheden van zijnder ongheoorsaemheit tsijnen vadre waert, alzo daer af staet ghescreven inden tweesten bouc vanden Coninghen’.

Jeruzalem, het graf van Absolon, even buiten de oude stadsmuur. Eigen foto 1979.

Item ten 34^{en} hebben wy gesyen die plaetse vant twater Cedron alsoe geheten¹⁸⁰ ende daer is Onsse Heer gevallen doen sy hem gevangen hadden ende die Joden hebben hem daer doer getogen soe datmen die [37b] litteyckenen van syn gebenedyde knyen ende voeten daer zyn¹⁸¹ mach. Over dit water plach dat cruys Ons Heere te leggen om over te gaen int dal van Joesafat.¹⁸²

Item ten 35^{en} hebben wy gesien die plaetse daer Sint Jacob de Minre hem onthoudt heeft¹⁸³, want hy hadde beloeft dat hy niet eeten en soude voer Ons Heer verresen was. Soe is die Heer tot hem gecomen ende heeft hem geboden dat hy eeten soude.¹⁸⁴ Ende daer by is oeck dat graff van die profeet Sacharias.¹⁸⁵

Item ten 36^{en} hebben wy gesyen die fonteyn daer Onsse Lyve Vrou [38a] dicwils haer kinder doecken van Onssen Heere Jesus Christus in gewaschen heeft ende is met veel trappen neder te gaen onder een steenroeytsschen.¹⁸⁶

Item ten 37^{en} hebben wy gesyen Siloe in welcke fonteyn Ons Heer den blinden beval dat hy hem daer in wasschen soude, doen hy syn oeghe gesmeert hadde met synder vinger die hy nat hadde gemaect van speecsel ende met aerde gesmeert. Ende die blinde wert terstont zynde doe hy hem gewaschen hadde in dit water Siloe.¹⁸⁷

Item ten 38^{en} hebben wy gesien die plaetsse daer die profeet [38b] Ehsayas duer dat ghebodt des bosen coenincs Manasses met een houten sage door gesneden is ende daer begraven onder een eycken boem, maer daer staet nu een ander boem.¹⁸⁸

180 Torrens Cedron (Kidron).

181 Zien.

182 Legenda Aurea, cap 68. Zie Ryan (1993) I, 277-284.

183 Gevast heeft.

184 Legenda Aurea, cap 67. Zie Ryan (1993) I, 269-277.

185 Volgens Comestor, Historia Scholastica verborg Jacobus de Mindere zich in het graf van Zacharias.

186 Dit is de Bron van onze Lieve Vrouw (Gihon-bron) ten oostzuidoosten van de stadsmuur waar het Dal van Josaphat (de Kidron-vallei) en het Dal van Siloam samenkomen.

187 De Bron van Siloam ligt ten zuidoosten van de stadsmuur. De genezing van de blinde staat verhaald bij Johannes 9: 6-7.

188 Het verhaal over Jesaja's gruwelijke dood, dat door de meeste kerkvaders aanvaard werd, schijnt zijn oorsprong te vinden in een apocrief geschrift uit de tweede eeuw: Ascensio Isaiae.

Item ten 39^{en} hebben wy gesyen den acker Acheldemach welcke acker om 30 penningen worden gecocht, daer dat onnosel bloet¹⁸⁹ voer vercocht was. Ende daer leggen veel dode lychamen vande pelgrims, ende dese acker is al om bemuert gelyck off [dat] een kerck waer, ende boven staen veel gaten daermen de dooden door neder laet want men moet door een gat crupen die de doode lichamen wil zyn.¹⁹⁰

[39a] Item ten 40^{en} hebben wy gesyn die plaetse daer die apostelen waeren gevloeden doen zy Onssen Heere verlyten doen den Heer gevangen was, ende dit is onder den berch ofte acker Acheldemach.

Ende hier naer zyn wy naer ons clooster gegaen al heel vermoeyt want het seer heet was ende oeck wantmen¹⁹¹ dese heylighe plaetsen in twe daghen pleghen te visiteren ende wy vysenteerdense in eenen dach.

Hoofdstuk V: Bethlehem en andere heilige plaatsen [39a-49b]

[1 september 1561]

Den 1^{en} dach [van] september syen wy gereden naer Betleem die heylighe stadt daer Davidt die propheet geboren is, ende leyt van Jerusalem 5 Lombaertsche myle twelck is eenden Duytsche myle.

[39b] Item inden eersten hebben wy gesyen dat huys daer die Joden consilium hebben gehouden hoe zy Jesum souden moeghen vangen.¹⁹²

Item ten 2^{en} hebben wy gesyen die plaetse daer dat heylige cruys gewaschen is.¹⁹³

Item ten 3^{en} hebben wy den boem gesien daer Onse Lyeve Vrouw onder ruste doen zy Ons Heer, haer lieve soon, inden tempel tot Jerusalem soude presenteren naer dat die 40 daeghen om waeren.¹⁹⁴

Item ten 4^{en} hebben wy gesyen die fonteyn daer [die] sterre haer weder openbaerde die heyly[40a]ghe drie coninghen.¹⁹⁵

Item ten 5^{en} niet veer vande font[eyn] is die acker daer die engel Goodts Abacuck den profet by syn haer opnam ende brochte hem in Babilonien op die cuil der leeuwen daer die heylighe profet Daniel in sat.¹⁹⁶

Het kende een grote verspreiding en de profet werd dan ook vaak afgebeeld met een (houten) zaag als attribuut. Cf. Lexikon für Theologie und Kirche, dl. V, kol. 791-92, s.v. Jesaja.

189 Onschuldig bloed (van Christus).

190 Cf. Mattheus 27: 7. Door de negen gaten boven in de gemetselde voorwand kon men ook volgens Van Ghistele duidelijk de menselijke skeletten zien liggen. Zie Gaspar (1998), 105.

191 Omdat men.

192 Dit Huis van de Boze of Kwade Raad, waarvan ook wel gezegd werd dat Caiphas daar gewoond had, lag aan de ooskant van het Hinnomdal ten zuiden van Jerusalem. Aldaar werd afgesproken dat Judas voor 30 zilverlingen Jesus zou verraden. Zie Mattheus 26: 14-16.

193 De exacte plaats waar de boom gegroeid was, werd aangewezen in een vierkant gat onder het hoogaltaar van de kerk van het H. Kruis. Volgens de gebruikelijke opvatting was de opstaande paal van cypreshout en de dwarsbalk van palmhout; de voet was gemaakt van cederhout en het kopstuk met het opschrift van olijfhout.

194 De opdracht van Jesus in de tempel staat verhaald bij Lucas 2: 22-38. De terpentijnboom waaronder Maria en haar zoon rustten, werd genaamd Therebinthus Mariae.

195 Mattheus 2: 9.

196 Daniel 14: 33-39.

Item ten 6^{en} quamen wy by dat graff daer die heylighe patriarch Jacob dat lichaem van synder huysvrouwen Rachelis in begroeff, die daer storff doen Jacob uut Mesopotanien quam.¹⁹⁷

Item ten 7^{en} zyn wy inde heylighe stadt Betlehem gecomen ende hebben de eerste [40b] misse gehoort ende daer nae wat gegeten ende daer naer syn wy met processie gegaen ende hebben gesyn die plaetse daer Onse Heer besneden is doe hy 8 daghen out was.

Item ten 8^{en} zyn wy 13 trappen neder gecloppen ende hebben die plaetse gesien daer Onse Lieve Heer geboren is ende daer clommen wy noch 3 trappen neder. Daer staet die crebbe daer Onse Heer in gelegen heeft ende thegen over die crebbe staet een altaer daer die drie coeninghen quamen ende offerden haer offerhande voor den Heere. Ende daer van daen gingen wy 10 ofte 11 treden inden [41a] hoeck vande cappelle staet een ront gat daer die sterre in gevallen is naer dat zy die drye coeninghen geleyt hadde

Item ten 9^{en} hebben wy gesien 5 treden van daer onder een altaer een viercant gat daer een deel vande onnossele kinderen in begraven zyn geweest.¹⁹⁸

Item ten 10^{en} hebben wy gesien daer Sinte Jheronimus begraven ley[t], ende daer thegen over leyt Paula, ende incomende leyt Eusebius die scoelmeester was van Jeronimu[s]. Ende daer syetmen die plaetse daer hy die bijbel getranslateert heeft.¹⁹⁹

[41b] Item ten 11^{en} hebben wy gesien daer dye harderen woenden die die bootscap ontfangen hebben.

Item ten 12^{en} hebben wy gesien die plaetse daer die engel Goods die harderen die bootscap brochte dat Jesus geboren was.²⁰⁰ Daer hoordensse die engelen zingen: ‘Glorie in excelsis deo et in terra pax hominibus bone voluntatis’, ende dat was van Betleem twe Lombertse mylen.

Item ten 13^{en} zagen wy die plaetse daer die engel Joeseff vercondigde dat hy dat kint met zynen moeder wech nemen zoude ende gaen naer Egipten.²⁰¹

[42a] Item ten 14^{en} hebben wy gesien een put daer Onse Lieve Vrouw neffens quam ende badt om eens drincken ende zy en wilden haer niet te drincken geven. Soe verhieff hem dat water boeven uuyt den put gelyck een fonteyne, dat²⁰² zy van selfs dronc. Ende wy pelgrims droncken daer aff ende het was goet water.²⁰³

Item ten 15^{en} hebben wy gesyen een speloncke onder die aerde daer die moeder Goodts met hae[r] lieve kint ende Joseph haer berchde van Herodes die de onnosele kinderkins dede dooden. Daer [42b] heeft Maria haer soch ofte melc dickwils gestort

197 Zie Genesis 35: 19 en Jeremias 31: 15. Het graf van Rachel was een der meest geëerde en meest bezochte heiligdommen in Palestina, zowel door christelijke als door joodse pelgrims. Zie Vilnay (1978), 163.

198 De grot achter dit vierkant gat werd volgens Van Ghistele in geval van nood door de franciscanen gebruikt als schuilplaats. Zie Gaspar (1998), 103.

199 Het gebeente van de H. Hieronymus is later overgebracht naar de Santa Maria Maggiore in Rome. Paula en Eustochium, (beiden volgelingen van Hieronymus; de tweede is hier onvermeld gebleven) liggen niet zoals de tekst zegt tegenover hem begraven, maar tegenover Eusebius van Cremona, eveneens volgeling en vriend van Hieronymus. Zie Vilnay (1978), 166.

200 Lucas 2: 8-14.

201 Mattheus 18: 25.

202 Zodat.

203 Bedoeld is de zg. Put van David waaruit diens soldaten in de oorlog tegen de Filistijnen op stoutmoedige wijze water hadden geput om de dorst van David te lessen. Zie 2 Koningen 23: 14-17. Rond deze put werd ook de hier verhaalde Marialegende gesitueerd.

op aerde ofte opte stenen, ende men seyt dat die steen goet is gebesicht voor vrouwen die niet te zuighen hebben ende het is dicwils bevonden voor goet.²⁰⁴

Item ten 16^{en} hebben wy gesyen inde cribbe daer Ons Heer in gelegen heeft Sinte Jeronimus alsoe besceylick als hy geleeft heeft, twelcke zy seggen dattet by myrakel gescyct is want hy die plaetsse dicwils versocht met sonderlinghe devotie.²⁰⁵ Item dese crebbe is lanck 5 mynder voeten ende derden halff [43a] breed ende is becleet met mermirsteen ende dstaet onder een steenrueytsse.²⁰⁶

[2 september 1561]

[43b] Item ten II^{en} dach²⁰⁷ zyn wy vroeck opgestaen ende [hebben] misse gehoort ende daer naer gereden naer tjoetssche²⁰⁸ geberchte [ende] gesien inden eersten Bezeethel²⁰⁹ daer Sauwel gesalft was coeninck over Israel.

Item ten 2^{en} hebben wy gesien die fonteyn daer Philippus, een discipel Christi, gedoopt heeft eenen camerier der coninghinne Candace inden landen vanden moeren, de welcke was een eunuchus.²¹⁰

Item ten 3^{en} hebben wy versocht die speloncke daer Sint Jan [44a] baptist in gewoent heeft ende veel jaeren penitentie gedaen heeft, daer hy wilde honich adt, daer die honich noch stont en wyes.²¹¹

Item ten 4^{en} hebben wy geweest daer die moeder Godts Sinte Elisebet versocht heeft ende daer sy melcander groe[t]en ende daer Maria dat Magnificat gedicht heeft.

Item ten 5^{en} hebben wy geweest daer Sint Jan geboeren is, waer een groote kercke heeft gestaen ende is nu zeer vervallen.²¹²

Item ten 6^{en} hebben wy geweest [44b] tot een clooster daer dat cruys Ons Heeren gewassen is waermen noch een stuck off syen mach, maer wy en hebbent niet gesien want zy ons niet in laten en wolden.²¹³

Voorts zyn wy naer Jerusalem gereden al vermoeit want het een boose wech was om te ryden ende wy werden zeer ghequelt vande moeickers.²¹⁴

204 Deze ‘Melkgrot’, beheerd door de franciscanen, ligt op enkele minten lopen van de Geboortekerk verwijderd. De witte kalkgrond wordt nu nog in poedervorm verkocht aan (vrouwelijke) pelgrims. Zie Vilnay (1978), 164.

205 Bedoeld is dat Hieronymus het kind Jesus duidelijk en als het ware in levenden lijve in de kribbe zag liggen. Wellicht is vóór de woorden sinte Ieronimus het woord voor weggevallen.

206 De stenen kribbe, volgens de meting van Hugo van Ryck 5 voet lang en 2½ voet breed, is met albasten platen bekleed.

207 Bedoeld is: 2 september.

208 Montana Judeae.

209 Beth-ésel.

210 Sinds de kruisvaarderstijd werd deze fons sancti Philippi geïdentificeerd met ‘Ain-el-Hanieh, 10 km ten zuidwesten van Jerusalem. De huidige Arabische naam ervan schijnt ‘Ain Dirwa te zijn (Vilnay, 169). Zie de codicologische aantekeningen voor de oorspronkelijke versie van deze alinea die hier geheel geëmendeed is op grond van de Vulgaat-tekst (Hand. 8: 27): vir Aethiops, eunuchus, potens Candacis reginae Aethiopum.

211 Mattheus 3:4 luidt: (...) esca autem ejus erat locustae et mel silvestre (zijn voedsel echter bestond uit sprinkhanen en woudhoning).

212 Ein Karem, op ca. 8 km ten westen van Jerusalem in het Judea-gebergte.

213 Vgl. de mededeling van Hugo van Ryck hierboven op 39b.

214 Ezeldrijvers. Du Cange s.v. Mucrelus: Asinorum ductor. Van Ghistele noemt hen mockers.

[3 september 1561]

Item op den III^{en} van september syn wy geleit binnen Jerusalem.

Item inden 1^{en} is ons gewesen daer Ons Heer Jesus Christus met dat cruys geladen door is gegaen.

[45a] Item ten 2^{en} is ons ghewesen dat huys daer den rycke man in plach te woenen die den armen Lasarus van zyn duere de²¹⁵ jaeghen met syn honden.²¹⁶

Item ten 3^{en} hebben wy die plaetse gesyen daer zy Symon dwongen dat hy Ons Heer soude helpen draghen zyn cruys.

Item ten 4^{en} hebben wy Pilatus huys ghesyen daer hy Ons Heer vertoende den volcke doen hy seyde: *ecce homo* ende sy rypen: *tolle crucifige eum*²¹⁷, waer wy noch saeghen in een steen die eerste dry letteren van *tolle*, tweten T / O / L /, ende is boven op een boech boeven die straete.²¹⁸

[45b] Item ten 5^{en} hebben wy gesyen Veronicas huys daer zy gewoent heeft.

Item ten 6^{en} sagen wy Herodes huys.

Item ten 7^{en} sagen wy die plaetse daer die moeder Goodts haer lyeve zoon sach van veers, geladen metten cruysse. Ende daer plach een cappelle te staen die noch geen moeren moeghen betimmeren.²¹⁹

Item ten 8^{en} hebben wy in Sinte Anna en [Joachim] huys geweest daer die moeder Goodts geboren is geweest.

Item ten 9^{en} hebben wy ghesyen [46a] die *pissina probatica* daer die siecken plagen op te waecken als die inghel pleech te roeren, ende die hem eerst daer in wyes worde gesont.²²⁰

Item ten 10^{en} zyn wy geweest tot die poorte *speciosa* daer Sinte Peter [den siecken] gesont maeckte doen hy hem badt om een aelmisse en hy seyde: ‘Gout noch silver en heb ic niet maer dat ick hebbe dat deel ick u mede’.²²¹

Item ten 11^{en} zyn wy op een ander plaetse geweest daer wy die tempel van Salamon besagen [46b] welcke zeer costelycken is gemaect, maer die Turck en laet daer geen cristenen noch Joden in gaen. Geen dan hoer natie.

Item ten 12^{en} hebben wy geweest daer Sinte Peter gevangen was van Herodes, doen hem den ingel verlost daer hy tuschen die soldaten lach en sliep, doen die ingel seyde: ‘Neempt u clederen, volcht myn nae’.²²²

215 Deed.

216 De parabel van Lazarus en de rijke vrek staat verhaald bij Lucas 16: 19-31. Ook in andere reisverhalen, zoals dat van Kreynck en Vogel, wordt deze parabel op deze plaats aan de realiteit gekoppeld. Zie Gaspar (2005), 33.

217 Johannes 19: 5 en 19: 15.

218 Deze *Ecce homo*-boog dateert uit het begin van de 2^e eeuw (Vilnay, 144). De vermelding van de letters TOL op deze boog is denkelijk voortgesprongen uit de fantasie van Hugo van Ryck. Geen enkele andere reiziger althans maakt er melding van, en ook nu is van eventuele groeven in de steen die juist deze letters zouden kunnen weergeven, niets te bespeuren.

219 Het onvermogen van de moslims om op die plaats een bouwwerk te verrichten wordt ook in het reisverhaal van Arent Willemsz vermeld. Zie Gonnet (1884), 87. Tegenwoordig staat daar de Armeense kerk van O.L.V. van Smarten; in de crypte daarvan toont men de sandaalafdruk op de plaats waar Maria gestaan zou hebben. Zie Vilnay (1978), 145.

220 Johannes 5: 1-9.

221 Hand. 3: 1-9.

222 Hand. 12: 1-9.

Item ten 13^{en} hebben wy die plaetse gesyen daer Abraham Ysack [47a] wilde offeren doen die ingel dat swaert op hielt, ende was met veel trappen op te gaan.²²³

Item [ten] 14^{en} saegen wy die plaetse daer die moeder Goodts stont ende aensach haer gebenedyde zoon an de galge des cruys hangende. Daer nae zy[n] wy weder in ons lo[g]ys gegaen ende hebben maelyt gehouden ende ons wat gherust nae den noen. Snavons zyn wy in den tempel des heylighen graves gegaen te twedemaal ende syn die nacht daer weder in gebleven ende hebben weder alle die heylige plaetsen versocht.

[4 september 1561]

[47b] Item den IV^{en} dach [van] september zyn wy smorgens vroeck mette processie gegaen ende hebben daer nae op den berch van Calvarien een singende misse gehoord, daer Ons Heer aenden cruyse gehangen heeft. Daer nae zynder 7 goodts ridders geslagen int heylighe graff.²²⁴ Voorts zyn wy weder uuyt gelaten ende syn dien dach int clooster ghebleven, etende ende drinckende sulcks ons van node was.

[5 september 1561]

Item opten V^{en} dach smorgens zyn wy weder uuyt gegaen ende hebben versocht die andere heylige plaetsen.

Item inden eersten [48a] saegen wy dat huys van Caypphas, daer staet een grooten steen opte plaetse daer Sinte Peter de Heer verloghende doe de haen drie mael crayde, ende daer hem die maecht aenteech dat hy van Jesus discipulen was. Noch sagen wy daer den steen die op [dat] graff Ons Heeren lach, welcke noch op een altare leyt daer misse op gedaen worde tewyls dat wy daer waren die wy hoorden. Noch sagen wy daer op den rechterhant een gat daer sy Ons Heer in setten die nacht ende bespotten hem.

[48b] Item ten tweden hebben wy gesien die plaetse daer die moeder Goots gewoent heeft ende daer sy gestorven is. Daer plach een kercke te staen in de eere van hare ende is nu leyder gedestruweert vande heydenen.

Item ten derden hebben wy gesyen die plaetse daer Davidts palleys plach te syn, ende oeck sagen wy die *piscina* daer haer Barsabea in wyes²²⁵ doen Davidt boven inden palleys lach ende sachsse dat sy soe schoen was. Ende worde ontsteken met

223 Volgens een aantal gezaghebbende bronnen (bijv. Nicolaus van Lyra in zijn glosse op Genesis 28: 11) zou deze gebeurtenis zich in Jerusalem hebben afgespeeld en wel op de tempelberg. Omdat echter het tempelplein voor christenen en joden verboden gebied was, hebben Hugo van Ryck en zijn gezelschap genoeg moeten nemen met een blik erop te werpen, staande op de trappen die naar het plein leiden.

224 De zeven pelgrims die tot ridder van het H. Graf geslagen werden, waren: Franz Klevenhüller zu Aichebung uit Karinthië; Psemeck von Witzkova uit Stiermarken, Reinprecht von Gleinitz; Siegmund Rumpf zum Waolross uit Karinthië; graaf Albrecht zu Löwenstein; Johan de Lou uit Gent; Adriaan van Bosch uit Delft. Zie Röhrich (1889), 250. Dat Hugo van Ryck zelfs zijn stadgenoot niet met name vermeldt, mag opmerkelijk heten.

225 Bedoeld is de Vijver van Hezekiah, niet ver van de Citadel aan de Jaffa-poort in de oostelijke stadsmuur.

onkuysheyt soe dat hy beval Uriam, haer [49a] man, voor inden slach te setten op dat sy hem doot souden slaen, ende daer leefde hy met haer in overspel.²²⁶

Item ten vierden hebben wy Annas huys gesyen, daer staet een ouden olyfboom daer sy Ons Heer aen bonden.²²⁷ Ende daer nae sagen wy die plaetsse daer Ons Heer seyde: 'Ick heb soe lange inde sinagoge gepredicht ende geleert ende ghy en hebt myn niet gevanghen'.²²⁸ Ende daer staet een kerk by.

Item ten vyfden hebben wy gesyen die plaetsse daer Sint Jan [49b] evangelist smoeders huys heeft gestaen, daer Sinte Peter voor clopte doen hy van den engel uuyt den kercker was verlost.²²⁹

Item ten sesten hebben wy gesyen den Yseren Poorte daer Sinte Peter door quam.²³⁰
[Hierna ontbreken 6, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 15 en 18 september]²³¹

Hoofdstuk VI: Van Jerusalem naar Cyprus [49b-57b]

[10 september 1561]

Den X^{en} *septembry* syn [wy] te clock ontrent acht uuyren gegaen by de poorte van Jerusalem, daer onsse beesten al gereet stonden, om van daer te ryden, ende syn opgeseten ende syn soe uuyt die heylige stadt Jerusalem gereden.

[50a] Inden eersten syn wy gecomen neffens tsepultuer van Samuel ende stonden daer een weynich stille ontrent een halff uuer.

Ten tweden reden wy verby [dat] casteel van Emaus dat seer vervallen is ende daer staen noch veel oude fondamenten van verwulffde kelders diemen noch besceylicken syen mach ende is [eene] groote Duytsche myle van Jerusalem.²³² Ende reden soe voort tot Rama ende quamen daer een uuyer voor son[nenonderganck] ende traden van onsse esels ende muylen ende gingen in onse olde logement etende, drinckende van het selfde dat [50b] daer te coep compt. Ende rusten ons daer want wy seer vermoeit waeren.

226 2 Koningen, 14.

227 Op deze plaats staat nu het Klooster van de Olijfboom.

228 Johannes 18: 20.

229 Hand. 12: 12.

230 Hand. 12:10. Door deze Porta ferrea bracht Petrus zich in veiligheid na zijn ontsnapping uit de kerker.

231 Uit de reisbeschrijving van David von Furtenbach is bekend dat het gezelschap, althans deels, de tocht naar de Jordaan heeft gemaakt. Zie Röhrich (1889), 257. Wellicht stond op deze ontbrekende pagina's 6 tot en met 9 september niet alleen deze reis naar de Jordaan, maar ook de mededelingen over het derde bezoek aan de Grafkerk in de nacht van 5 op 6 september, waarbij dertien medepelgrims de ridderslag ontvingen. Zie Röhrich, (1889), 250.

232 Bedoeld is Emmaus bij Qubeiba, dichtbij Nebi Samwil. Het is de plaats (9 à 10 km ten noordwesten van Jerusalem) die de kruisvaarders Mont Joye hadden genoemd omdat ze daar voor het eerst Jerusalem konden zien liggen. Zie Vilnay (1978), 188.

[11 september 1561]

Den **XI^{en}** *septembry* soe hebben wy onsse vederen gecoft wanter zeer veel te coop quam want sy seer goede coop syn, ende worden noch nae om benden ghegeven doen sy alle ghecoft hadden.²³³ Ende lagen daer te Rama in dat vervallen cloester ses nachten ende vyff dagen op een matte op daerde neder.

[16 september 1561]

Den **XVI^{en}** *septembry* syn wy smorgens vroeck op onsse esels ende mulen geseten ontrent [51a] 6 ueren ende syn soe gereden naer Jaffa ende syn daer gecomen ontrent 10 ueren ende syn wederom gegaen in die oude verwulffde kelder daer tniert zeer wel en roeck. Ende hebben daer onsse leger gemaect ende hebben wat gegeten van tselfde dat wy hadden met ons genomen van Rama, ende droncken daer water toe want onsse wyn uuyt was.

[17 september 1561]

Den **XVII^{en}** *septembry* savons doe de zon onder was gingen daer dry van onsse alder siecste pelgrims scep metten cappeteyn ende Vyvyanus zoon van Veneetghen die het scip [51b] toecompt, ende wy andere pelgrims lagen daer noch 3 nachten ende 2 daegen ende daer en quam doe niet veel te coep.

[19 september 1561]

Den **XIX^{en}** *septembry* syn smorgens vroeck by daeghe beyde die booten an lant gecomen om ons te haelen en die patroon quam by ons ende woude van ons eerst hebben, eer wy te scep gingen, 18 medynen²³⁴ die eensdeels van onsse pelgrims beloofd hadden. Ende wy en wildens niet geven ende sy accordeerdent in [t]scip te geven om dat wy uuyt de Turcks handen raecken solden en quamen [52a] soe tscep, god danck, ontrent 9 ueren voer middach.

[20 september 1561]

233 Jan van Scorel heeft deze veren - in het reisverhaal van Jan Govertsz van Gorcum wordt gesproken van 'palmen', dus (veervormige) palmtakken - afgebeeld op zijn schilderij Twaalf leden van de Ridderlijke Broederschap van den Heiligen Lande te Haarlem (Haarlem, Frans Halsmuseum, ca. 1528).

234 De maidyn was een der courante munten in de Turkse gebieden.

Den **XX^{en}** *septembry* hebben wy noch stille geleghen voor Jaffa ende die patroon sont den trossma[n] tot ons om dat gel[t] dat 18 madinen was. Ende wy en wildens niet geven om dat hy ons veel ongelycks gedaen hadde ende oeck dat hy te Baroyte²³⁵ wilde vaeren ende wy kevender zeer thegen ende wilden naer Ciperen vaeren.

[21 september 1561]

Den **XXI^{en}** *septembry* syn wy snachs ontrent een ofte twe ueren tseyl gegaen van Jaffa [52b] ende syn soe geseylt naer Baroyte ende hadden smorgens inde wint ende liepen soe over ende weder over ende hielden al inde wint.

[22 september 1561]

Den **XXII^{en}** *septembry* hebben wy noch inde wint ghehadt ende doen saeghen wy den berch Tabor die zeer ront van ons lach om zyen²³⁶ daer Petrus seyde: ‘Heer, laet ons 3 tabernakelen timmeren’²³⁷.

[23 september 1561]

Den **XXIII^{en}** *septembry* hebben wy noch inde wint geseylt ende syn savonts gecoemen by een stedeken genoemt Cesaria Palestina daermen seyt dat Sinte [53a] Peeter eerst gepredicht heeft, ende was zeer vervallen soe wy sijen conden.²³⁸ Ende daer stont noch een toeren buyten die voergenoemde stadt alleen ant water ende seylden soe voorts inde wint daer verby.

[25 september 1561]

Den **XXV^{en}** *septembry* hebben wy noch inde wint gehadt ende de wint was noerden ende laveerden over ende weder over ende en bedreven niet²³⁹, ende saegen van verde een kasteel twelck men hiet tkasteel *pelgrimy*.²⁴⁰

[26 september 1561]

235 Beiroet.

236 Versta: die van ons uit gezien zeer rond was.

237 Mattheus 17: 4.

238 In Caesarea Palestinae heeft Petrus de centurio Cornelius tot het geloof bekeerd. Zie Hand. 10: 34-46.

239 Maar we kwamen niet vooruit. Zie WNT II, kol. 1231.

240 Castellum Peregrinorum, 4 km landinwaarts gelegen.

Den **XXVI^{en}** *septembry* hebben wy geseylt verby den berch Helia daer Helia met een vuerighe wagen wech gevoert [53b] werde²⁴¹, daer wy wel 3 daegen neffen heenen gehengelt hadden over ende weder over lopende ende *en* bedreven niet.

[27 september 1561]

Den **XXVII^{en}** *septembry*. Voorts soe hebbe wy effen om den hoeck vanden berch Helyas gesien een stadt genoemt Chaifhas die Caiphas eerstmael gefondeert heeft.²⁴² Voorts een weynich van daer sagen wy een stadt genoempt Akeris die in voor tyden geheten heeft Ptollemeis, twelck hier voormaels een groote stadt gheweest is, soemen noch syn mach an veel fundamenten die buyten [54a] der voorgenoemde stadt stonden, ende seylden daer verby.²⁴³

[28 september 1561]

Den **XXVIII^{en}** *septembry* hebben wy noch al neffens de stadt geweest want wy al inde wint hadden ende niet en vorderden, want wy snachs soe veel neer dreven als wy daechs sey[l]den, ende dat en is niet dan hoech geberchte.

[1 oktober 1561]

Den **I^{en}** oktober hebben wy gesyen smorgens ontrent 9 uuren een stadt genaemt Tyrus die zeer groot geweest is, soe ghy syen moecht ande olde muragien die daer om ende in lagen. [54b] Ende wy saghen daer veel toernen in staen ende is zeer gedestruuert soe wy sagen ende leyt dicht ander zee, ende seylden daer verby.²⁴⁴

[2 oktober 1561]

- 241 Bedoeld is de berg Karmel, waarmee de figuur van Elias nauw verbonden is - de Carmelieten beschouwen hem als de stichter van hun orde - maar diens hemelvaart in een vurige wagen wordt niet daar, maar nabij de Jordaan. gesitueerd. Zie 4 Koningen 2: 11.
- 242 Bedoeld is Caifa, thans Haifa. De relatie met de hogepriester Caiphas komt in veel reisverhalen voor: hier als stichter en bij Van Ghistele bijv. als suzerein. Zie Gaspar (1998), 710.
- 243 Bedoeld is de stad Akko, Acon of Acry, ook genaamd Ptolemais. De vroeger zo indrukwekkende welvaart is beschreven door Ludolf van Suchem, cap. 25. Zie Deycks (1851), 39-41.
- 244 Over de vermaardheid van het oude Tyrus of Sur leest men o.a. bij Justinus, XVIII, 3, 4-5 en vooral bij Willem van Tyrus, XIII. Zie resp. Lemaire (1823) en Migne, Patr. Lat., 201. Maar reeds in 3 Koningen 5:1 wordt Tyrus als koninkrijk vermeld.

Den II^{en} oktober syn wy verby een stadt gevaren dat nu genoempt is Sagitta²⁴⁵, des morgens. Ende van Sidon recht op leyt die berch Libanus die nu genoempt is Librys²⁴⁶, ende is een zeer hoechge berch ende oeck seer lanck streckende alverby Baroiten. Van desen berch neemt den Jordaen syn oorspronck ende loept in dat Doode Meer [55a] soe ghy syen moecht inde caerte vant Heylige Lant.²⁴⁷ Ende sagen noch tsavens die toren van Baroeten ende waren daer dicht by.

[3 oktober 1561]

De III^{en} oktober syn wy smorgens te 9 ueren gecomen voor Baroite ende hebben onse seylen gestreken ende hebbent ancker inde gront laten vallen, God danct.

[4 oktober 1561]

Den IV^{en} oktober hebben wy terstont beginnen tladen assche²⁴⁸ die welken coempt van Damasscho daermen glaessen van bact ende daermen seepe van maect. [55b]

[5 oktober 1561]

Den Ven october hebben wy een pelgrom verloren welke was een Duytssche ende was een joncker, genaempt Frederick van Buchelt.²⁴⁹ Welke pelgrom wy brochten ant lant in dat cloester vande mijnores tot Baruiten daer hy begraven is inden kerck onder die kerck²⁵⁰ van die mynores dat nu in heeft een bishop vande moeren twelck is toe gelaeten vanden paeus van Romen. Ende sy²⁵¹ hebben geechten wyven ende celebriren benaest als wy.

[Hierna ontbreken 6, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 23 en 24 oktober]

- 245 Saytton of Sayten was de Arabische naam van de stad Sidon, zoals ook Ludolf en Suchem, cap. 24, meedeelt. Zie Deycks (1851), 35-39.
- 246 Deze naam Librys voor Libanus is nergens gedocumenteerd. Wellicht is hier sprake van een onjuiste lezing van de notatie Libas met abbreviatuurteken. Vgl. eenzelfde geval hierboven inzake Julias voor Julianus.
- 247 Hugen van Ryck heeft hier ongetwijfeld de Tabula geographica Marini Sanuti voor ogen heeft gehad. Op deze oude kaart van het Heilig Land is de kustlijn onderaan en horizontaal getekend en het daarboven liggende land is verdeeld in rijen van telkens zes kwadranten. Uiterst links, in de eerste rij kwadranten, is Mons Libanus loodrecht boven Sidon genoteerd, zoals ook Hugen van Ryck correct aangeeft: 'Ende van Sidon recht op leyt die berch Libanus'.
- 248 Bedoeld is de potas, nodig voor de vervaardiging van het befaamde Venetiaans glaswerk en voor de zeepfabricage waarvan Venetië in de 15^e en 16^e eeuw een der centra van Europa was.
- 249 Bij Röhrich (1889), 249 en 254 luidt zijn naam echter Max Friedrich von Thüngen (aus Franken).
- 250 Onder die kerck zou bedoeld kunnen zijn als nadere precizering van de grafplaats, maar waarschijnlijker is, dat hier een fragment is weggefallen waarin te lezen was dat in de benedenkerk een altaar stond waar de maronieten (moeren) hun kerkdienst verrichten. Deze maronieten hadden een eigen, door de paus erkende patriarch. Zie Gaspar (1998), 38 en 63.
- 251 Bedoeld zijn de priesters.

[11 oktober 1561]

Den **XI**^[en] hebben wy den eersten reghen ghehadt op dat schip.

[12 oktober 1561]

[56a] Den **XII**^{en} oktober worden ons twe ancker touwen ontween geseylen soe dat wy nae by ant lant gedreven, maer wy worden dat ontwaer ende twas oock een byster weder van storme regen by ons, maer op dat geberchte haegeldet ende sneeuwde. Op desen selfden dach was tsonnendach ende ick ginck met myn soon met den gardiaen van de minores van Jerusalem ende andere van onsse mede bruederen metten trossman tot Sint Joris kercksken buyten Baruyten. Ende den selfden gardiaen celebreeerde daer misse welcken wy hoorden met devocy alsoe [56b] ons God gaff. Wy verlichten den heylighen martelaer Sint Joris met 5 was kaerskens, welke lichten wy wederom namen doen de misse gedaen was datter over bleeff. Daer worden ons geseyt dat wie dat cranck was ende daer drie dagen ende nachten inde kerck bleeff met devotien, die werde gesont, daer de moeren veel aff houwen, maer daer en is geen cyerheyt in; datmen aen brengt tis al verdestrueert.²⁵² Oock worden ons gewesen daer Sint Joris den draeck stack ende de plaetsse daer de coninx dochter stonde van Baruijten, ende worde van den heyligen man Sint Joris verlost met Goodts hulpe ende meer andere plaetsen.²⁵³

[57a] Baruyten leecht an een clein berch, comende ande zee, responderende an de hoge bergen Libano, ende is een redelicken coopstadt twelcken wel eer een coninckryck geweest is ende seer vruchtbaer. Daer van daen quam ontrent dat hout dat een deel an Salomons tempel getimmert worde. Voorts deesen coninck van Baruyten worde bekeert met alle syn volck vanden heylighen man Sint Joris.²⁵⁴

[16 oktober 1561]

Den **XVI**^{en} *octobry* syn wy ontrent middaghe tsepe gevaeren want wy qualicken langer der straten mochten *gaen* [57b] om dat wy haer comanscap niet syn en souden die de Veneecianen doen metten Turcken.

[21 oktober 1561]

252 Deze laatste drie zinsneden hebben in het bijzonder betrekking op christelijke beelden die door de moslims (moeren) vernietigd werden.

253 De tekst lijkt hier bedorven te zijn, blijkbaar óók volgens de afschrijver, want die heeft verlost tussen correctietekens geplaatst, kennelijk met de bedoeling dit woord achteraan de zin de plaatsen.

254 *Legenda aurea*, cap. 58. Zie Ryan (1993) I, 238-242.

Den **XXI^{en}** *octobry* syn wy smiddernachts ontrent 11 ueren tseyl gegaen van Baruyte met eenen goeden wint.

[22 oktober 1561]

Den **XXII^{en}** *octobry* is de wint gaen leggen.

Hoofdstuk VII: Cyprus [57b-63b]

[25 oktober 1561]

Den **XXV^{en}** *octobry* syn wy nae middage gecomen tot Salinis²⁵⁵ opte ree waer dat leggen 5 groote Veneetsche scepen, daer een onder was daer 2 trompetten ende claretten²⁵⁶ op [58a] waeren die ons triumphelicken eerden met speele doen wy daer verby seylden met onsse ra fock, ende wy schooten dry stucken off.

[26 oktober 1561]

Den **XXVI^{en}** *octobry* soe voeren wy smorgens mette gondel naer tlant. Doe wy op een boechscoot ant lant quamen, ginck die lant zee soe holl soe dat wy weder sceep mosten. Ende naer middage voeren wy weder naer tlant ende mosten noch weder keren.

[27 oktober 1561]

Den **XXVII^{en}** *octobry* syn wy smorgens voor de son metten grooten boot gelyck ant lant gevaeren ende syn voorts [58b] te voete gegaen te Salinis twelck is anderhalff Lombaertsche mylen vander zee, ende syn daer in een herberge gegaen ende hebben selffs te mart gegaen ende bleven daer totten avont ende syn gegaen alden nacht naer Famegusto²⁵⁷ mits hebbende een convoyer die wy gaven onder ons elven 2 moetsenegro.²⁵⁸

[28 oktober 1561]

255 Het plaatsje Salines op Cyprus, gelegen aan de baai van Lanarca.

256 Een claret was een soort (helderklinkende) trompet, bazuin of klaroen.

257 Famagousta.

258 Bedoeld is de mocenighi, een Venetiaanse zilveren munt van 1 lira, die sinds ca. 1500 de meest gevraagde en meest gebruikelijke munt was in de handel met de Levant. Zie Lane (1985), 234.

Den **XXVIII^{en}** *octobrij* syn wy smorgens mette son gecomen binnen Famegusto ende syn gelogeert tot [een] boscieter²⁵⁹ genaemt meester Maerten vander Gues in Zeelant, ende heeft oock gewoent te Delfft voerden [59a] brant inde *Seven* sterre, welcke ons seyde dat hy uuyt Nederlant geweest hadde 44 jaeren, ende wy hebben dien dach aldaer gerus[t].²⁶⁰

De Sevensterre, uit: W.S. Unger, *Oude huizen te Middelburg*, 1923

[29 oktober 1561]

Den **XXIX^{en}** *octobry* syn wy smorgens gegaen nae Cateryn ten halven rae, daer wy die plaetsse gesyen hebben daer zy geboeren is geweest als men ons seyt.²⁶¹ Voorts

- 259 Mogelijk een Hollandse neenvorm (vgl. bv. droppel - druppel) van busschieten: soldaat met een geweer gewapend. Gelet echter op de betiteling meester Maerten, is hier echter wellicht eerder sprake van een overschrijffout voor bosgieter / busgieter en was de man een wapensmid.
- 260 Bedoeld is de brand in 1536 die - vermoedelijk na blikseminslag - uitbrak in de Nieuwe Kerk, zich snel uitbreidde, en een groot deel van de stad in de as heeft gelegd. Deze mededeling - vóór de brand van 1536, dus toen dit dagboek geschreven werd meer dan 25 jaar geleden - is echter alleen maar een aanvullende tijdsbepaling van het hierna vermelde 44 jaren. In Delft heeft immers nooit een huis, genaamd De Sevensterre, gestaan. De tekst is hier dan ook op verwarrende wijze bedorven. Maarten van der Goes uit Zeeland woonde in Middelburg aan de Lange Delft. Het pand De Sevensterre aldaar is op 17 mei 1940 verwoest.
- 261 De geschiedenis van de H. Katharina wordt meestal gesitueerd in Alexandrië, maar Cyprus als haar geboortegrond en werkterrein - zij zou geboren zijn in de stad Constantia op dat eiland - vindt men ook in andere reisverhalen, het eerst bij Ludolf van Suchem, cap. 23. Zie Deycks (1851), 33-35. Cateryn ten halven rae is mogelijk een verwijzing naar de ikonografische voorstelling van haar terechtstelling tussen twee raderen die echter door het

soe hebben wy ghesyen daer sy gevangen is geweest ende daer staet een cappelle voor ghetimmert ende syn weder gecomen ter plaetssen daermen seyt datse geboren is geweest. Ende op de selffde plaetse worde [59b] ons te eten gegeven een weinich soucisen ende een deel quaet wyns. Ende sy gaven ons een deel vande calomme daer Sinte Catryn an gegeselt soude syn ende wy gaven daer off de man een reael ende waeren onder ons 16 sterck. Ende syn weder tot Famegusto gegaen ende hebben daer tsnoens gegeten. Voorts nae de noen ginghen besichtigen die stadt van Famegusto die zeer sterck is ende noch alle dage seer sterck gemaectt werdt van mueren ende wallen ende bolwercken die meestendeel uuyt een steenroetse gehouden syn. Ende die mueren zyn soe dick [60a] datmer met wagen ende paerden soude moghen op ryden ende is met geen geschut om winnen.

[30 oktober 1561]

Den **XXX^{en}** *octobry* syn wy smorgens vroech op onsse esels geseten ende syn soe gereden naer Nicosien dat wel is 12 Ciperce mylen ende syn daer gecomen tusschen 9 ende 10 uuyren inder nacht.

[31 oktober 1561]

Den **XXXI^{en}** *octobry* hebben wy smorgens misse gehoort inde groote kercke van Nicosien ende syn voorts int minbroeders cloester gegaen, soeckende ons geselschap ende en condense niet vinden want zy een ander logement [60b] gevonden hadden ende tsavonts vonden wy heur byde kercke ende ginghen een weynich met huer spaceren ende besichtighen die stadt. Ende is een zeer groote stadt ende daer wonen veel edelluyden ende rycke joncheren.²⁶²

[1 november 1561]

Den **I^{en}** *novembry* op een alder heilighen dach syn wy smorgens naeder kercke gegaen om misse te hoeren, ende die luyden stonden evenwel en wrochten²⁶³ op alder heylighen dach ende wy hoerden een misse inde groote kercke demen²⁶⁴ songhen ende doede²⁶⁵ misse uuyt was ginghen wy naer een minrebroeders cloester [61a] twelck staet op deen eynde vande stadt ende hoerden daer een singende misse. Ende doe de misse uuyt was saeghen wy daer een dode lichaem dat genoemt was soe daer voor gescreven stondt:

Hic iacet corpus beate Ioannes comes

hemelvuur tot op de helft verwoest werden. Zie Gaspar (1998), 217, 278 en de desbetreffende aantekeningen aldaar.

262 Dezelfde mededeling al bij Ludolf van Suchem, cap. 23. Als redenen voor hun voorkeur noemt hij het gematigde klimaat en de gezonde lucht. Zie Deycks (1851), 33-35.

263 Versta: stonden echter te werken.

264 Versta: die men.

265 Versta: toen de.

de monfoirt²⁶⁶

Ende daer staet een schoen clooster van Griexse monicken daer wy hoere dienst hoerden ende daer oyck schelmeyen waeren, ende daer een schoon bancket was bereyt daer wy inghehaelt worden.

[2 november 1561]

Den II^{en} *novembry* op alder sielen dach, twelck was op een sondach, ginghen wy smorgens tot die [61b] minnebroeders cloester daer wy weder misse hoerden ende tsachternoens soe wasser groote marckt van dat gehele lant van Cyperen ende daer coemt van als te coope, als van eetbaer waere ende oeck van cramerijen van alderhande lakenen die den Venetianen daer brochten want het lant onder hoer subjeccy is.

[3 november 1561]

Den III^{en} *novembry*, twelck was manendach, ginghen wy smorgens vroeck weder inde merckt ende reysden sachternoens te clock 2 ueren uuyt Nicosia ende ginghen van dien selfden dach noch 3 mylen. [62a] Den IV^{en} *novembry*, twelck was op een dinsdach, ginghen wy smorgens metten dach naer Salinis ende quamen daer nae middach te clock een uuyren endeginghen weder on ons oude logement.

[Hierna ontbreken 1, 2, 3, 4, 8, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 19, 21, 22, 23, 24 en 30 november.]

[6 november 1561]

Den VI^{en} *novembry* syn wy gegaen nae de cruysberch daermen seyt dattet cruys is vanden gueden moerdnaer, ende wy bleven tsavonts beneden an den berch want wy tsachternoens eerst uuyt ginghen.²⁶⁷ Den VII^{en} *novembry* ginghen wy smorgens vroeck op den cruys berch daer wy vonden [62b] dat Cruys ende twaren Griexsse monicken die dat hadden in haer bewaeringhe. Daer stont een cappelle. Wy quamen weder tsavonts tSalinis inde herberge.

[9 november 1561]

Den IX^{en} *novembry* op een sondach hebben wy syn²⁶⁸ monsteren tot Salinis opter plaetsse voor Sinte Marinis 75 boeren die alle ghewapent waren met helmetten opt

266 Het graf van deze kruisvader uit Montfort bij Bregenz staat bij meer reizigers vermeld. Zie Gaspar (1998), 277.

267 Deze berg van het H. Kruis is de huidige Olympos. De mededeling over het kruis van de goede moordenaar vindt men ook in veel andere reisverhalen terug. Zie Gaspar (1998), 275 en de desbetreffende aantekening aldaar.

268 Zien.

hoeft ende hadden deen helft bussen ende dander helft spiessen. Ende sy hadden oyck onder haer luyden een vaentjen ende twe trommelen die haer geluyt al was ‘bom bom bom’ ende dat vaentjen was swart ende wit.²⁶⁹ [63a] Den X^{en} *novembry* hebben wy Sinte Maertens avont ghehouden.

[15 november 1561]

Den XV^{en} *novembry* op een saterdach syn wy weder scepe ghecomen.

[18 november 1561]

Den XVIII^{en} *novembry* soe hadde de patroon ende de cosijn²⁷⁰ van Viviano groote woerden om tseyl te gaen, want den patroon woude tseyl gaen ende den ander wilde noch comenscap doen²⁷¹. Den XX^{en} *novembry* syn [wy] smorgens tclock 9 uuyren tseyl gegaen met een goeden wint ende syn gecomen tsavonts te clock 9 uuyren tot Lymasum²⁷² opte ree.

[25-26-27-28 november 1561]

[63b] Den XXV^{en} *novembry* op Sinte Katrinen dach syn wy tsavonts te clock ontrent 9 uuyren tseyl gegaen van Lymasum in Ciperen met guerden wint. Den XXVI^{en} *novembry* syn wy ontrent den avont neffens Baffa²⁷³ twelck is de uuyterste stede van Cyperen, ende de wint was oyst ende waeyde zeer schoon. Den XXVII^{en} *novembry* syn wy gecomen opte golff van Sinte Helena ende waeyde een starcke oyste noordooste wint twelck was guet om mede over de golff te comen. Den XXVIII^{en} *novembry* [64a] waeren wy smorgens vroech over de golff ende de wint was noorden ende vanden noordwesten want onsse cuers was west.

Hoofdstuk VIII: Van Cyprus naar Venetië [64a-75a]

[29 november 1561]

Den XXIX^{en} *novembry* hadden wy inden wint den wint west.

269 Waarschijnlijk waren deze lieden gerecrueteerd om Cyprus te verdedigen tegen piraten die af en toe strooptochten op het land uitvoerden. Ook Joos van Ghistele, reizend langs de kust door Gaza naar Egypte, maakt melding van zo'n overval door corsaren. Zie Gaspar (1998), 168-169.

270 Een vergissing van de schrijver want niet de neef, maar de zoon van Viviano was met hem naar Jerusalem afgereisd alwaar hij tot ridder van het H. Graf was geslagen. Zie Röhrich (1889), 254.

271 Handel drijven.

272 Limassol.

273 Paphos.

[Hierna ontbreken 6, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 22, 28 en 29 december]

[1 december 1561]

Den **I^{en}** *decembry* sagen wy een eylant geheten Scharppetom²⁷⁴ ende wy cregen den wint goet vanden noort noortwesten twelck wy wenden vanden selfden eylant, want wy uuyter zee quamen met een west noortwesten wint, ende seylden met den selfden [64b] noort noor[t]westen wint tot Candien verlatende dat zuyteynde van Candien. Op den selfden dach sachternoens sterver een Duytsch²⁷⁵ genaempt Francisco²⁷⁶ een dienaar van den keyser Verdinando, welcke worden geleyt in een vanden pelgroms haer kist ende worden alsoe over boort in zee geworpen.

[2-3-4 december 1561]

Den **II^{en}** *decembry* soe hebben wy daer gelegen met stil weder ende hebben vast geseylt ende gelavee[r]t. Den **III^{en}** *decembry* soe hebben wy gecregen den wint vanden suytwesten ende synder²⁷⁷. [65a] Den **IV^{en}** *decembry* soe hebben wy gehadt inden wint ende seylden naer een eylant daer wy quamen by nacht ende vonden gheen anckergront. Wy seylden terstont daer vandaen alle de nacht ende waren in groote vreesse van ons lyff.

[5 december 1561]

Den **V^{en}** *decembry* soe waydet alsoe veel wints dat de patroon onsse scip liet dryven want hy dat roer hadde laeten binden inde lye. Ende smorgens doent dach was soe vonden wy ons middel inde clippen ofte eylanden ende wy liepen in een haven die doe voor ons lach met alle geluc, geheten Parys²⁷⁸, daer geseyt [65b] wort dat Helena worde gescaect. Ende daer woent een hertoch diet tlant toecoemt ende is een Grieck, maer hy geeft den Turck tribuyt. Daer wort geseyt dat op dit eylant daer wy onder lagen staet een kerck ende heeft 102 duer. Op dit selfde lant worde Helena gescaeckt. Als voren daer wesende soe waren wy seer verblyt dat wy ons soe gebarc[h]t hadden ende dat wy den tempeest ontgaen waren.

[8 december 1561]

274 Karpathos (Scarpanto) tussen Kreta en Rhodos.

275 Wellicht is hierna het woord pelgrom door de afschrijver overgeslagen.

276 Dit is Franz Khevenhüller zu Aichelburg uit Karinthië. Zie Röhrich (1889), 248.

277 Vermoedelijk een overschrijffout en is bedoeld: suyder. Ook de volgende zin lijkt hierop te wijzen.

278 Paros, een van de Cycladen.

Den **VIII^{en}** *decembry* op Onsse Lyeve Vrouwen dach *Conceptio* syn wy an lant gevaren ende hebben daer ghe[66a]bleven dien dach ende nacht. Den **IX^{en}** *decembry* syn wy smorgens gegaen naer de kerck maer sy en was soe niet als men seyde.²⁷⁹ Tis wel eer een clooster geweest ende daer waren noch monnicken, tweten griecken.

[18 december 1561]

Den **XVIII^{en}** *decembry* syn wy tseyl gegaen met een noort noortoosten wint smorgens voor daech ende syn ontrent den avont gepasseert verby Mylen²⁸⁰ twelck is een eylant ende is ontrent vyftich Italiaensche mylen van Parisi, bet nader de zee²⁸¹ want wy heel inde eylanden waren geseylt.

[19-21-23-24 december 1561]

[66b] Den **XIX^{en}** *decembry* hebben wy weder gehadt inden wint ende begonde op te wayen dat wy wederomme liepen voordien wint naer Mylen, maer tweder beterde ende wy keerden weder tsewaert. Den **XXI^{en}** *decembry* syn wy gecomen onder Cirugo²⁸², twelck is een eylant, ende hebben onse anckeren inden gront laten vallen. [Aen de] noortoost zyde van dat eylant leyt tlant van Morea ende wy lagen tuschen beyde desen landen, Morea naeste. Item den **XXIII^{en}** dach baede een pelgrim, genaempt Pieter Tromp van Rotterdam, ende snachs daer [67a] nae wast een quaet weer: blicsim en donder met een storm uuyter noort oosten. Item Den **XXIV^{en}** dach soe heeft den storm an gehouden soe dat wy niet tseyl en gingen, ende die bootsgesellen sloegen 12 verckens, twelck was kaers avont, ende die wint was noort oest, ende costen 3 verckens om twee sickinen²⁸³

[25-26-27-30-31 december 1561]

Item kers nacht soe zyn wy tseyl gegaen ende doet²⁸⁴ dach was, hebben wy twe scepen gesyen die quamen uuyt sye²⁸⁵ ende hadden in sloepen slaven, endehet een scip was van Arguse²⁸⁶ ende dat ander van Napels. [67b] Item den **XXV^{en}** dach, twelck was kers dach, ontrent middach soe is ons die wint thegen gecomen soe dat wy weder omme geseylt zyn naer ons oude haven met het scip. Item des nachts daer nae, het welck was Sinte Stevens nacht, [zyn wy] wederom tseyl gegaen ende hebben weder geseylt totten middach. Die wint is ons weder theghen gecomen ende syn weder inde oude haven gecomen ende doen is dat ander scip van Arguesen mede by ons gecomen,

279 Namelijk met 102 deuren.

280 Milos.

281 Milos ligt immers aan de rand van de Cycladen.

282 Kithira (Cerigo) onder de oostelijke landtong van de Peloponnesos.

283 Zechinen.

284 Toen het.

285 Van terzijde.

286 Ragusa (Dubrovnik).

twelck was den **XXVI^{en}**. Item den **XXVII^{en}** dach wast een groote storm uuyter suytwesten met [68a] blixem, donder ende regen totten **XXX^{en}** dach toe. Item den **XXX^{en}** ende den **XXXI^{en}** dach heeftet goet weder geweest: die wint suyt west.

Hoofdstuk IX: Anno LXII

[*Hierna ontbreken 14, 15, 16, 21, 29 en 20 januari.*]

[1-2-3 januari 1562]

Item den **I^{en}** dach *Janewario* ist goet weer geweest, die wint naert west alsoe dat het scip van Argusa tseyl ginck. Maer wy bleven leggen ende doet avont was soe ist weder by ons op de rede gecomen, want die wint quam weder uuyten suyt westen.

Item den **II^{en}** dach snachs soe zyn wy met melcanderen tseyl gegaen [68b] met een noorde wint ende twas stil. Ende middernachs soe is die wint weder suytwest gecomen, maer wy hielden zee want het was goet weer. Ende snachs is die wint weder te noorde gecomen met goet weer maer een holle zee. Item den **III^{en}** dach soe zyn wy verby Chavo Matapam²⁸⁷ geseilt ende smiddachs is die wint suide geweest ende snachs west.

[4 januari 1562]

Item den **IV^{en}** dach soe zyn wy verby die haven ofte reden gecomen ofte geseilt van Coren²⁸⁸ ende hebben ons ancker geset met een westewint. Welcke stadt Coren scynt een [69a] stercke stadt te wesen ende zyn geseilt 15 mylen van Coren an een hoech geberchte. Ende daer leggen veel schoone valleyde²⁸⁹ ende van de rede 10 mylen leyt een schoen dorp dat in voortyden een stercke stadt plecht te zyn ende heet Calamata.²⁹⁰

[5-6-7-8-9-10-11-12-13 januari 1562]

Item den **V^{en}** [ende] **VI^{en}** heeftet goet weer geweest. Item den **VII^{en}** [ende] **VIII^{en}** soe heeftet geregent ende gedondert met veel wints. Item den **IX^{en}** dach *Janewario* heeft het goet weder geweest. Item den **X^{en}** dach soe zyn wy tseyl gegaen ende syn tsavonts voerby [69b] Coeron geseilt met goet weder ende snachs is die wint uuyten noort westen gecomen ende [wy] hebben die zeede²⁹¹ gehouden. Item den **XI^{en}** dach soe zyn wy geseilt voerbij Modon.²⁹² Die wint heeft eerst noortwest geweest ende

287 Kaap Matapan (Akr. Tainaron).

288 Koroni op de westelijke landtong van de Peloponnesos.

289 Hypercorrecte vorm voor valleye.

290 Kalamai (Kalamata) in de zeebocht tussen de westelijke en middelste landtong van de Peloponnesos.

291 Hypercorrecte vorm voor zee.

292 Methoni.

nae middach suyden. Item den **XII^{en}** dach soe hebben wy ghesien Strevale²⁹³ ende daer staet een casteel op. Item opten selffden dach soe zyn wy snavons opte rede gecomen van Jancten²⁹⁴ ende noortoest van Jancten leyt een casteel op een hoeghe berch ende hyet Tormese²⁹⁵ ende is [70a] Morea²⁹⁶. Welcke Morea plech toe te hoeren keyser Carolus ende hy heeftet die Venetcianen gegeven²⁹⁷, ende vande Veneetcianen ist gecomen onder den Turck²⁹⁸. Maer daer woinden meest karstene*n* int lant. Ende het is een groot eylant maer men gaet daer over een brugge in Turckien die wel 2 mylen lanck is.²⁹⁹ Item den **XIII^{en}** soe zyn somige pilgrims aen lant gevaren om wyn, broot ende andere vitaly te coepen ende wy voeren mede an tlant te Jancten ende ghinghen in een herberghe ende verteerden een reael die maelyt.

[17-18-19-20-22 januari 1562]

[70b] Item den **XVII^{en}** dach soe zyn wy tseyl gegaen met goede wint ende syn tuschen Sapquama³⁰⁰ ende Jancte door geseylt. Item den **XVIII^{en}** dach soe zyn wy verby Corphum geseylt. Item den **XIX^{en}** dach soe saghen wy twe eylanden die an Corphon leggen³⁰¹, ende is Albania. Smiddaechs soe is ons die wint theghen gecomen soe dat wy die nacht zee hielden. Item den **XX^{en}** dach soe zyn wy wederom na het ooste van Corphon ende Albanie geseilt³⁰² ende hebben daer gelegen totten **XXII^[en]** dach ende bennen ontrent [71a] middernacht tseyl gegaen ende zijn snavons verby Corphon geseylt ende voerby het eylant Milene³⁰³. Item noch op die selffde avont [naer] het eylant Phanole³⁰⁴ geseilt ende op dit eylant pleech een casteel te staen ende veel wyngaerden te wassche*n*, maer die Turck heeftet gedestruert. Maer die van Corphon die sayt het lant met koeren ende ander vruchten ende halent by nacht off smorgens vroech.

23-24-25[januari 1562]

Item den **XXIII^{en}** dach soe hebben wy gesyen Poelge³⁰⁵ ende na de middach soe heeftet beginnen te stormen soe zeer soe dat wy al onsse [71b] seilen ingenomen

293 Het eilandje Strofadhes.

294 Zante (Zakinthos)..

295 Deze burcht is ook geheten tcasteel Tornees. Zie Gaspar (1998), 390.

296 De Peloponnesos.

297 Bedoeld is Karel de Grote wiens legendarische connecties met Haroen-el-Rasjied veel onwaarachtige verhalen - waaronder dit - in het leven hebben geroepen.

298 De Peloponnesos is in 1460 door Mohammed II veroverd.

299 Bedoeld is de landengte van Korinthe die leidde naar het Griekse vasteland ('Turckien')

300 Bedoeld is Kefallina (Cephalonia).

301 Bedoeld zijn de eilandjes Erikousa (Merlera) en Othonai (Fano) ten nooden van Korfoe.

302 Het schip is dus terug naar het zuidoosten gedreven tot in de zeestraat tussen Korfoe en het vasteland.

303 Merlera (Erikousa).

304 Fano (Othonai).

305 Apulië.

hebben op een huyckente³⁰⁶ focken nae, ende die storm duerde totten **XXIV^{en}** dach toe smiddaechs. Ende [d]oen quam die wint uuyten noort westen soe dat wy snavons waren neffens Argusa³⁰⁷ ende zyn snachs in een kanaal³⁰⁸ gedreven met stilte. Item den **XXV^{en}** dach smorgens vroeck hebben wy die wint goet ghecreghen ende seylden al duer die kanaal tot snavons toe ende worpen daer anckeren. Ende het eylant an dye suytzyde heet Miliga³⁰⁹ ende hoort die van Argusa toe, ende het eylant an de noortzyde hiet Cortsele ende daer leyt een [72a] cleyn proper steetken op.³¹⁰

26-27[januari 1562]

Item den **XXVI^{en}** dach *Janewario* is die gondel an lant gevaren metter crinam³¹¹ ende den bottelrymeester ende die piloet³¹² ende ick, ende brocht daer een brieff ande heeren om opt lant te comen. Ende zy hyeten ons opt lant comen int steetken, ende [wy] coften broot ende oeck vleys voor het scip ende eyeren ende oeck wyn ende voeren wederom nae het scip ende men scept die wyn van daer op Veneetgen. Item den **XXVII^{en}** synder noch veel van onsse pelgrims an lande gevaren om broot, vleys ende wyn te coopen ende quamen [72b] smiddaechs wederom an scip want het scip tseyl wilde. Ende hebben die anckers opgetogen ende syn soe tseyl gegaen ende syn voor[b]y het steetkin geseylt, recht doer de canael met een suytoeste wint.

[28 januari 1562]

Item den **XXVIII^{en}** *Janewario* hebben wy die wint suyden gehadt ende gingen onsse coers nae Veneetgen, ende die wint quam soe sterck dat wy voer de wint in een haven mosten lopen, leggende van Veneetgen 240 mylen Lombaers. Ende daer lach een dorp genaempt Cathgoen ende daer wonen vrome starcke luyden, ende daer en is niet te cryge dan wyn ende coecken, smakende als pietercelywortelen, [73a] ende sy backen die coecken inde assen. Ende die luyden vischen daer veel.³¹³ Ende hoort die van Veneetgen toe.

[Hierna ontbreken 1, 2, 3, 11, 12 en 21 februari.]

[4 februari 1562]

306 Half gestreken.

307 Ragusa (Dubrovnik).

308 De vaargeul tussen het eiland Mljet en het schiereiland Peljesac.

309 Mljet.

310 Korcula op het gelijknamige eiland.

311 Wat met crinam bedoeld is, kan men enkel gissen. Vanuit tekstueel en paleografisch oogpunt bekeken is het heel goed mogelijk dat Hugo van Ryck heeft geschreven: coman, dus een bemanningslid dat de hierna genoemde voedingswaren kocht.

312 Stuurman, loads.

313 Het is niet duidelijk welke plaats met Cathgoen wordt aangeduid.

Item den **IV^{en}** dach *februario* zyn wy tseyl gegaen vandaer met een suytooste wint ende syn soe geseilt doer de clippen en heeft gesuylickt langes tlant³¹⁴ ende thegen den avont is die wint noorden geworden ende liepen vant lant off in zee. Ende tbeginne soe seere te waeyen ende te weerlichten soe dat wy alle die seilen in namen op een huickent focken nae, ende was zeer doncker ende regende mede. Ende wy sagen een stalcaers opte stenghen³¹⁵ van die groote mast³¹⁶ ende dat duerde niet meer dan een uer [73b] ofte anderhalff ende doe wast wederom stille, ende hebben soe gedreven in zee.

[5 februari 1562]

Item den **V^{en}** dach *februario* smorgens vroech soe hebben den wint goet gekregen, maer twas seer stille ende over een uer heeftet beginnen te coelen soe dat wy al voor de wint nae Parens³¹⁷ gelopen zyn. Ende tginck zeer voort ende sagen dat lant van Sara³¹⁸ daer veel sneeuws op die berch lach soe wy sagen. Ende seylden tot savons toe met alle die seylen ende die patroen dede dat groote seyl setten ende het [los]te hem soe dat het van boven [neerviel] ende was gelu[c] dat hem niemant zeer dede ofte doot en vyel en bonden dat terston[t] op met alle man ende namen alle de seylen in opte huikende fock [74a] na, ende tbegin te wayen ende te regenen soe dat zy van dien nacht geen seyl meer en voerden.³¹⁹ Den **VI^{en}** smorgens vroech heeftet beginnen te cuelen uuyten noort oosten ende seylden soe voorts nae Parens ende en mochten niet halen want het begon te stillen ende worde inde wint soe dat wy snavons een ancker uuijt worpen ende lagen daer die nacht stille.

[7-8-9 februari 1562]

Item den **VII^{en}** dach *februario* smorgen[s] vroech [hebben] zy dat ancker opgetogen met goede wint en zy syn soe voert gevaren ende vo[eren ver]by Osfera³²⁰, en hoort den paus toe, ende quamen snavons te Parens inde have[n]. [74b] Item den **VIII^{en}** dach soe zyn wy te Parens an lant gevaren ende hebben die stadt besyen ende coften broot, wyn ende vleys om inde berch³²¹ te eeten ende syn snavons in die berc gegaen ende syn snavons tseyl gegaen ontrent 9 ueren. En heeft dien nacht proper geoelt

314 En er heeft lang de kust een naar zuid gedraaide wind gewaaid.

315 Paal.

316 Het bekende St. Elmersvuur.

317 Porec (Parenzo).

318 Zadar (Zara).

319 In deze zin zijn vier aanvullingen noodzakelijk. In het eerste geval kon de afschrijver een woorddeel niet lezen en heeft ruimte opengelaten om daar later de ontbrekende letters in vullen, wat echter niet gebeurd is. De hier geboden invulling is goed mogelijk. Zie WNT VIII, 3039-3040. In het tweede geval is een voor de zinsbouw noodzakelijk werkwoord weggelaten. In het derde en vierde geval is telkens de laatste letter weggelaten door ruimtegebrek aan het eind van de regel.

320 Met Osfera is het huidige Vrsar bedoeld. Overigens heeft de afschrijver ook hier, blijkens de aanvullingen, de nodige steken laten vallen. Ook het plotseling opduiken van zy in plaats van wy duidt daarop.

321 Bark.

ende waren smorgens byna over die helft.³²² Den **IX^{en}** *februario* heeftet stille geweest ende nae de middach heeftet weer begonnen te coelen ende hebben soe geseylt dien dach ende syn snachs gecomen binnen die castelen van Veneethen ontrent een uren.

[10-13 februari 1562]

Den **X^{en}** *februario* smorgens vroeck soe hebben die paccenevelt³²³ ende Vivianis zoon oorloff gevraecht [75a] an het nieuwe casteel ende hebben oorloff gecregen, ende syn voorts geseilt voor Sinte Mercus plaet[s] ende hebben gondelen gehuert die onse kisten brochten ‘Inde Witte Leeuw’ ende hebben daer smiddaechs goede ciere gemaect. Den **XIII^{en}** february hebbe ick smorgens gaen besyen dat minnebroeders cloester met myn soon ende Jan Scalckss ende Abel Willems³²⁴, twelck is een zeer groot clooster. Daer nae hebben wy met den anderen scheymael gegeten ende syn sachternoens gevaren naer Meesters daer wy dien avont hebben gebleven.

Hoofdstuk X: Van Venetië naar Delft [75b-82b]

[14-15-16 februari 1562]

Den **XIV^{en}** february syn wy gesceyden van Meesters [75b] tvoet ende syn snavonts gecomen twe Duytsche mylen van Meesters. Dat wy niet meer en gingen dat dede de boose wech. Den **XV^{en}** february syn wy smorgens gesceyden van daer ende ick creech een paert voor my vande waert want ick hadde veel bogaride³²⁵ ende syn snoens gecomen tot Castelfranco ‘Int Swaert’ buyten de poort, ende syn voorts snavonts gecomen tot Basan³²⁶ ‘Int Swaert’ buyten de poort.³²⁷ Item den **XVI^{en}** *februario* zyn wy gescheyden van daer ende syn gegaen 7 mylen vorder in een dorp daer ‘Het Swaert’ uuyt hinck daer wy gelogeert waren.³²⁸

[17-18-19 februari 1562]

[76a] Item den **XVII^{en}** *februario* zyn wy ghesceyden van daer en zyn gecomen tot Crim³²⁹, een Duytsche myle van daer ende hebben daer paerden ghehuert tot Trenten

322 Scil. van de Golf van Venetië.

323 Hier moet sprake zijn van een foutieve lezing door de afschrijver. Vermoedelijk heeft er gestaan: padrone di nave.

324 Vergelijk blz. 12a. Daar werd hij genoemd: Abel Willem Lutenss.

325 Vermoedelijk een foutieve lezing en/of verbastering van bogiete (tassen, valiezen). Zie WNT III, 254.

326 Bassano.

327 De letterlijke herhaling van de laatste woorden doet vermoeden dat de afschrijver zich vergist heeft.

328 Het dorp kan Solagna, San Nazario of Valstagna geweest zijn.

329 Grigno.

toe om een crone stick³³⁰ op huer cost, ende zyn snavons gecomen tot Levigo³³¹ ende is 17 mylen. Item den XVIII^{en} *februario* zyn wy ghesceyden vandaer ende zyn gecomen te clock 11 ueren te Trento ‘In Rosa’ ende hebben daer goede ciere gemaect.³³² Den XIX^{en} february syn wy gesceyden van Trent sachternoens en syn gecomen tot Sinte Michyels, twelck is een dorp.³³³

[20-22-23-24 februari 1562]

[76b] Den XX^{en} february syn wy gecomen tot Termyn.³³⁴ Daer was goede wyn ende daer bleven wy twe nachten ende eenen dach ende cochten twe paerden. Den XXII^{en} february syn wy gesceyden van Termyn ende syn gecomen tot Calders³³⁵ ende zyn voorts gegaen tot Zephas³³⁶ twelck is een myl, daer wy bleven dien nacht ende maecten guede cyer. Den XXIII^{en} february syn wy vandaer gesceyden ende syn sachternoens tclock drie ueren gecomen binnen Meraren twelck is drie Duytsche mylen.³³⁷ Den XXIV^{en} february syn wy gesceyden smorgens van Meranen ende syn gecomen tsavons [77a] tot Slanders³³⁸ tclock drie uuyren daer wy wel waren tot een waert, genaempt Casax, daer niet uuyt en hinck.

[25-26 februari 1562]

Den XXV^{en} february syn wy smorgens gesceyden van daer ende snoens gecomen tot op een halff myle an Sevenkercken³³⁹ want wy, God betert, een ongeluc hadden dat myn soon myn mantel verloos, sittende op den ros, ende voorts gepasseert een myl verder. Ende syn snavons daer gebleven int geberchte, wanter groote snee lach, ende passeerden soe Sevenkercken. Den XXVI^{en} february syn wy smorgens gesceyden vandaer ende hadde zeer gevroost ende zyn gepasseert over Sinte Nicolaes [77b] berch³⁴⁰ ende syn gecomen opten middage tot Prons³⁴¹ ende syn snavons gecomen tot Poesom³⁴².

[27-28 februari 1562]

330 Kroonstuk (vgl. ‘muntstuk’).

331 Levico.

332 Dit zelfde logement hadden de reizigers op de heenweg.

333 San Michele all’ Adige.

334 Termeno (Tramin).

335 Caldaro (Kaltern).

336 Misschien is Yppen bedoeld.

337 Merano (Meran).

338 Silandro (Schlanders).

339 Een niet te localiseren dorp, maar ook Arent Willems noemt een plaats sevenkercken in die omgeving. Zie Gonnet (1884), 17.

340 Bedoeld is Passo di Resia (1508 m).

341 Pfunds.

342 Prutz.

Den **XXVII^{en}** february syn wy smorgens ghesceyden van daer ende syn snoens gecomen tot Landyck³⁴³ daer wy wel waren, ende syn voorts gereden op een myl an Nasaret, genaemt Ims³⁴⁴, een schoon dorp daer wy zer wel waren ende de waerdinne was een suster van eenen van onssen medeheeren, genaempt Caspar Haen.³⁴⁵ Den **XXVIII^{en}** february syn ick met myn soon gesceyden vandaer ende ben van haer allen ghesceyden ende ben gereden met [78a] een paert duer Nasaret naer Laryn³⁴⁶ waer dat ick quam tclock twe ueren sachternoens.

[1-2-3-4 maart 1562]

Den **I^{en}** maert syn wy gesceyden van Larmes ende snoens gecomen tot Rieuw³⁴⁷ ende hebben daer gegeten ende syn sachternoens gereden naer Phesen.³⁴⁸ Den **II^{en}** maert hebben wy stille gelegen tot Phesen ende hebben gelogeert geweest ‘Inden Leeuw’. Den **III^{en}** maert heb ick noch tot Phesen gewest ende hebbe myn mede broeders tgast gehadt ende ben met vrienſcap van haer ghesceyden. [78b] Den **IV^{en}** maert syn ick smorgens van Phesen ghesceyden en syn snoens gecomen tot Nesselbanck ‘Int Hart’ daer wy wel waren, ende syn snavons ghecomen tot Kempen ‘Inden Berendans’ daer wy zeer wel waren ende ginghen op onssen naect.³⁴⁹

[5-6-7-8 maart 1562]

Den **V^{en}** maert syn wy smorgens gereden [tot] Memmingen ende syn snoens gebleven tot op een myl an den selven Memmingen ende zyn sachternoens duer Memmingen gepasseert ende syn een myl verder gereden dan Memmingen ense zyn snavons daer gebleven. Den **VI^{en}** maert syn wy smorgens gesceyden van daer ende syn snavons gecomen [79a] binnen Olms ‘In dat Rat’ ende hadden gueden coop.³⁵⁰ Den **VII^{en}** maert syn wy gesceyden van Olms smorgens ende hebbe onder wege ghecregen in myn geselschappe eenen edelman, genaempt Aert Janss ende was oyck tpaert. Opden selfden dach syn wy snoens gecomen tot Ghyselingen ende hebben daer gegeten ende syn op den selfden dach tsavons gecom[en] tot Gippingen.³⁵¹ Den **VIII^{en}** maert

343 Landeck.

344 Imst, nabij Nassereith.

345 Als Kaspar Hain vermeld bij Röhricht (1889), 249.

346 Lermoos.

347 Reute.

348 Füssen.

349 Vergelijk blz. 7a. Ook op de heenreis hadden zij overnacht te Nesselwang ‘Int Hart’ en te Kempten ‘Inden Berendans’. De laatstgenoemde herberg was blijkbaar net en comfortabel, want ook nu gingen zij juist daar ontkleed slapen.

350 Op de heenweg hadden de reizigers te Ulm niet de goedkopere herberg ‘In dat Rat’ gelogeerd, maar in de wellicht wat grotere en duurere ‘Inden Croen’, waar zij zich voor hun nachtrust hadden uitgekleed. Zie blz. 7a.

351 Geisingen en Göppingen staan ook in het verslag van de heenreis genoemd.

zyn wy vandaer ghesceyden ende syn snoens gecomen tot Esselingen³⁵² ende syn tsavons gecomen een myl duer Canstat.³⁵³

[9-10-11-12 maart 1562]

[79b] Den **IX**^[en] maert syn wy gesceyden van daer ende syn snoens gecomen [tot] Waynck³⁵⁴ ende zyn sachtmoens daer van daen ghesceyden ende syn gecomen tot Moybruyn³⁵⁵ twelck is een clooster. Den **X**^{en} maert syn wy smorgens ghesceyden van daer ende syn snoens gecomen tot Heydelre³⁵⁶, een halff myl van Bruysel in Swaven³⁵⁷ daert een lant dach was, ende syn snavons gecomen tot Rynhuysen op een halff myl an Spiers anden Ryn.³⁵⁸ Den **XI**^{en} maert syn wy smorgens gecomen ontrent 9 ueren tot Spiers ‘Inden Croon’.³⁵⁹ [80a] Den **XII**^{en} maert syn wy smorgens gesceyden van Spiers ende syn snoens gecomen tot Ouersom³⁶⁰ daer wy teerden, ende tclock vyer uuyeren tsavons gecomen tot Worms ‘Inden Witten Leeuw’.

[13-14 maart 1562]

Den **XIII**^{en} maert syn wy smorgens ghesceyden van Worms ende syn snoens ghecomen [tot] Oppenheim ‘Inden Croon’. Opden selfden dach syn wy snavons gecomen tot Mens³⁶¹ ‘Inden Croon’. Den **XIV**^{en} maert.....³⁶²

[15-16-17-18 maart 1562]

[80b] Den **XV**^{en} maert syn wy gesceyden van Mens ende syn gecomen tot Rydesom³⁶³ daer wy sliepen. Den **XVI**^{en} maert syn wy gesceyden vandaer ende syn snoens gecomen tot Harsenau.³⁶⁴ Den **XVII**^{en} maert syn wy smorgens gesceyden van Cappelle³⁶⁵ ende is drye mylen van Harsenau, ende syn savonts gecomen tot Coelen ‘Inden Heyligen Geest’. Den **XVIII**^{en} maert heb ick tot Coelen ontfangen vyftich daelders van Pieter van Rotterdams huysvrouwe, welcke penningen ick weder uuytkeren zal Antonis ‘Inden Keyser’ tot Rotterdam, daer ick off ghe[81a] leent

352 Esselingen

353 Zie de aantekening bij blz. 6b inzake Cannstatt.

354 Vaihingen.

355 Maulbromm.

356 Heildelsheim.

357 Bruchsal in Schwaben.

358 Rheinhausen, nabij Speyer.

359 Dezelfde herberg als die op de heenreis.

360 Oggersheim?

361 Mainz

362 Zie de codicologische aantekening bij blz. 80a.

363 Rüdeshaim.

364 Hirzenach aan de Rijn, tussen Boppard en Sankt Goar.

365 Kapellen aan de Rijn onder Koblenz, juist boven Stolzenfels.

hebbe een edelman, ghe-naemt Aert van Duivenvoorden vier ponden grooten Vlaems, daer ick een obligatie off hebbe van zyn eygen hant ghescreven.³⁶⁶

[19-20-21-22 maart 1562]

Den XIX^{en} maert syn wy ghesceyden van Coelen ende syn geseten op een wagen daer wy mede syn gevaren naer Antwerpen, de man voor drye ringgulden³⁶⁷, ende syn snoens gecomen tot Bergen³⁶⁸ twelck is drye mylen van Coelen, ende syn snavons gecomen in een dorp, genaempt Roedinghen³⁶⁹, ende is vyff mylen van Coelen. Den XX^{en} maert syn wy snoens gecomen tot Ubeck³⁷⁰ twelck is een dorp ende is acht [81b] mylen van Coelen, ende syn voorts snavons gecomen tot Sinte Clemens. Is thien mylen van Coelen.³⁷¹ Den XXI^{en} maert syn wy snoens gecomen tot Maastricht 'Inden Helm' ende syn snavons gecomen tot Hassel 'Inden Helm', ende is van Coelen 16 mylen. Den XXII^{en} maert syn wy smorgens gecomen tot Diest 'Inden Pellecaen' daer wy aten, ende syn savonts gecomen tot Den tollenaer Thyetebom, ende is 13 mylen van Coelen.

[23-24-25 maart 1562]

Den XXIII^{en} maert syn wy smorgens gesceyden vandaer [82a] ende syn tclock negen uuyren gecomen tot Lier inden stadt 'Inden Gulden Cop' ende syn naden noene gecomen tot Antwerpen 'Inde Groene Papegaye' tot Ingel Speecks.³⁷² Den XXIV^{en} maert syn wy ghesceyden van Antwerpen ende sachternoens gecomen tusschen twee ende drie uuyren inden Nieuw bosch. Den XXV^{en} maert syn wy ghesceyden vandaer ende syn gecomen deur Sevenbergen tvoet ende syn voorts met een scip gecom[en] tot Dordrecht tclock acht uuyren inden avont ende syn smiddernachs gecomen tclock een uuyren tot Rotterdam ende syn voorts gecomen [82b] tsanderendaechs tclock vyff uuyren tot Delft op witten donderdach inde gueden weecke.

finis huius libri

Codicologische aantekeningen

2a: doorgestreept: *cornelis*, en daarboven geschreven: *hugo*; de woorden *van Rijck* zijn later toegevoegd; het woord *soon* is doorheen het woord *vader*

- 366 Antonis was vermoedelijk een broer of zwager van Pieter van Rotterdam. Aert van Duivenbode is waarschijnlijk identiek aan de hiervoor genoemde edelman Aert Janss.
367 Ringgulden.
368 Bergheim.
369 Rödingen.
370 Ubach (onder Geilenkirchen).
371 Klimmen.
372 De herbergen in Maastricht, Hasselt, Diest, Lier en Antwerpen zijn dezelfde als die welke op de heenreis zijn aangedaan.

geschreven; schuin daarboven is (met invoegteken) het woord *cornelis* geschreven; hierna stond oorspronkelijk *hugo*, maar de letter *o* is gewijzigd in een *e*, en daaraan zijn de letters *ns* toegevoegd.

2b: a) *my* (met bovengeplaatste abbreviatuurstreep) in *mynen oem* en in *mynen meester* is opgelost tot *mynen* conform de eerste zin (*mynen soon*).

3a: Er staat *Philiss*.

4a: In *pelgrimage* is de laatste letter bij gebrek aan plaatsruimte boven de *g* geschreven.

6a: Er staat *Voorts des soe syn wy gecomen*. Het tweede woord is doorgestreept.

6b: De zinsnede *twelck is een oepen vleck neffens die kerck oeuver* is in de 19e eeuw met in kleur afwijkende inkt tussen haken geplaatst. De slothaak, die achter *vlecke* had moeten staan, is toen foutief geplaatst achter *oeuer*.

7b: In twee achtereenvolgende zinnen is de plaatsnaam *Memmingen* van maar één abbreviatuurstreep voorzien zodat er in beide gevallen staat: *memmigen*.

8a: De laatste twee letters in *daer wy seer wel waeren* lijken te ontbreken.

8b: De letter *t* in *neselbanck* is naderhand boven het woord geschreven.

9a: a) Er staat *tlock* in plaats van *tclock*; b) De laatste drie letters van *vernaert* zijn bij gebrek aan plaatsruimte boven *vern* genoteerd.

9b: Boven *smorgens* is de letter *o* - opnieuw, ter verduidelijking - genoteerd boven de door uitgelopen inkt onleesbaar geworden *o* in het woord zelf.

10b: a) De laatste twee letters van *maecte* zijn uit plaatsgebrek boven het woord geplaatst; b) Even verderop staat per abuis *vroge* in plaats van *vroeg*.

11b: a) Bij de plaatsnaam *Livige* is het woord *tot* naderhand erboven geschreven;

b) In de plaatsnaam *meesters* is de laatste letter later erboven genoteerd.

13a: a) Er stond oorspronkelijk in dittografie *tsestich cronen tsestich cronen*, maar de tweede vermelding is doorgestreept; b) In *hebben wy alle daghen is wy* naderhand (met een invoegteken) erboven geschreven.

13b: a) *toemaken* is aaneengeschreven; b) In de zinsnede *ende alle gereet hebben* zijn achter *alle* hoogstwaarschijnlijk enkele woorden weggevallen; c) Er staat *ende scip lach* in plaats van *ende tscip lach*.

14a: a) Er stond (onder 6 juli) aanvankelijk in dittografie *want want*, maar het eerste *want* is doorgestreept; b) Er staat (onder 8 juli) *courts*.

14b: Er staat *langes lant slauenien*.

15a: a) Er stond aanvankelijk *ende ande ander cort syde* maar *cort* is doorgestreept; b) Er staat *tlock* in plaats van *tclock*.

15b: a) Er staat *Den xx xij^{en} july*, maar *xx* is doorgestreept; b) Er staat *gecomen Arigusa*; c) Er staat *snauos*; d) In de volgende zin staat opnieuw *Arigusa* in plaats van *Ragusa*; e) Het woord *niet* is, met invoegteken, naderhand boven de regel geschreven.

16b: Er staat nogmaals *Argusa* in plaats van *Ragusa*.

17b: a) Er staat *Mare Mediterreaneum*; b) Er stond aanvankelijk in dittografie *mylen mylen*, maar het eerste *mylen* is doorgestreept.

18a: a) Er staat *neffens Corfhoen*; b) Er staat *onsse kuers ofte kuers*.

18b: Er staat *tlock* in plaats van *tclock*.

19a: a) De laatste twee letters van *saterdage* zijn uit plaatsgebrek boven het woord geplaatst; b) Er staat *tlock* in plaats van *tclock*.

20a: a) Het woord *manendag* is, met invoegteken, uit plaatsgebrek boven de regel geplaatst; b) Er staat *een groote hauen ofte diepte hauen genaemp Schouda*;

- c) de woorden *te varen* zijn naderhand in de linkermarge vóór de regel genoteerd;
d) Er staat *dysdach* zonder afkortingstekens.
- 20b: a) Er staat *op gevaeren Candien*; b) Er staat *genogelycken waert*; c) Tussen een stad die Candien heet en maer seer guet zijn waarschijnlijk enkele woorden weggevallen.
- 21b: Achter de woorden *metten trompetten voor* is in de 19^e eeuw met in kleur afwijkende inkt een punt geplaatst.
- 22b: a) De letter *r* in *haeren* is naderhand erboven geschreven; b) Er staat in dittografie *sellen cellen*, maar het eerste woord is doorgestreept; c) De letter *r* in *droncken* is naderhand erboven geschreven; d) Er staat *comvent*.
- 23a: Er staat *dysdach* zonder afkortingstekens.
- 23a-23b: Er staat *gecomen baffa*.
- 23b: a) het woord *clein* is naderhand, met invoegteken, boven de regel geschreven; b) Er staat *tlock*.
- 24a: a) Aanvankelijk stond er geschreven: *rinckolders*, maar dat is doorgestreept en erboven is, met invoegteken, geplaatst: *cinkruers*; b) De tweede *e* in het woord *veneetsche* is boven het woord genoteerd.
- 24b: a) In het woord *doer* is de tweede letter van een *a* in een *o* veranderd; b) Aanvankelijk stond er *stroomde*, maar de laatste twee letters zijn doorgestreept en erboven is een *e* geplaatst.
- 25a: a) In het woord *toende* is de eerste letter van een *d* in een *t* veranderd; b) Er staat aaneengeschreven *vooroegeen*.
- 25b: Er stond aanvankelijk *comen en mochten*, maar het woordje *en* is doorgestreept.
- 26a: Er stond aanvankelijk in dittografie *de nacht de nacht*, maar de eerste vermelding is doorgestreept.
- 26b: Er staat *by sonder* in plaats van *bysonder*.
- 27a-27b: Er stond aanvankelijk in dittografie *langer langer*, maar het eerste woord is doorgestreept.
- 27b: a) Er staat *tlock* in plaats van *tclock*; b) De afschrijver wilde het woord *vuyren* (uren) nog aan het eind van de regel neerschrijven, merkte na notering van de eerste drie letters dat het daar niet meer paste, streepte die letters door en plaatste het hele woord op de volgende regel; c) Het woord *gecomen* is naderhand, met invoegteken, boven de regel geschreven. d) De laatste drie letters van *veruallen* zijn, met invoegteken, boven het woord geplaatst; e) Er staat *modenaers slot*.
- 29a: a) Van de woordgroep *by den Gardiaen* is *by*, met invoegteken, erboven gezet; b) De laatste drie letters van *nederlanders* zijn, met invoegteken, uit plaatsgebrek boven het woord genoteerd.
- 29b: Er staat *tlock*.
- 30a: Er staat *negendeut*, hetgeen ongetwijfeld een verschrijving is voor *negen ducaten*.
- 30b: a) Er stond aanvankelijk *joncheer vuyt spayengen jn dat heylige graff*, maar de laatste vier woorden zijn doorgestreept; b) Er staat in dittografie *met met myn soone*, maar het tweede *met* is doorgestreept.
- 31b: a) Er stond aanvankelijk *maer wy ende hebbens nyet*, maar de afkorting bij *ende* is ongedaan gemaakt; b) Van het woord *poorte* zijn uit plaatsgebrek de laatste twee letters boven de regel genoteerd.

32b: a) Het woord *worde* is naderhand, met invoegteken, boven de regel geschreven; b) In *hier vergaf oeck Onsse Heer Maria Magdalena* is *Onsse Heer* naderhand, met verwijsteken, in de marge bijgeschreven; c) Aanvankelijk was, met invoegteken, het woord *oeck* (ten tweede male) boven de regel genoteerd zodat een dittografie ontstond. Dit in te voegen *oeck* is evenwel doorgestreept; d) Er staat *verwrechte*.

33a: a) Er staat *Lasaram*; b) Er staat *ende waer niet gestoruen*.

33b: Er staat *plecht*.

34a: Na 18^{en} staat het woord *hebben* doorgestreept.

34b: a) Er stond (onder ten 20^e) *die plaetse daer ons heer zyn die engel Goodts*, maar *ons heer zyn* is doorgestreept; b) Er staat *jonsten*; c) Er staat *distrutie*.

35a: a) De laatste letter van *leerde* is uit plaatsgebrek boven de regel genoteerd;

b) Er staat *tem 24^{en}*.

35b: In *tot een litteycken* is het woord *een* naderhand, met invoegteken, boven de regel geschreven.

36a: a) Er staat *Item ten 30^{en} hebben wy geseen*; b) Er staat *ende met climtse*.

36b: a) Er staat *Iosech Maria man*; b) Er staat *Ietsemani*.

37b: a) Er staat in dittografie *ouer dit water ouer dit water*; b) Er staat *om ouer te gaen in dalt*; c) Vóór *Joefafat* staan doorgestreept de letters *so*; d) Er staat *Onsse Lyue Vrow*.

38a: Er staat *jnt dit water Siloe*.

38b: a) Er stond aanvankelijk genoteerd: 35^{en}, maar dat getal is doorgestreept en gewijzigd in 39^{en}; b) Er staat *Achheldemach*.

39a: a) In de zinsnede *ende dit is onder den berch ofte acker Achheldemach* is het woord *is* naderhand, met invoegteken, boven de regel genoteerd; c) Een woord *vyseteren* is doorgestreept en gewijzigd in *vysenteerdense*; d) Er staat *Den j dach september* en het suffix van het rangtelwoord ^{en} staat per abuis in de eerste regel van de volgende bladzijde genoteerd, alwaar staat *Item inden eersten^{en}*.

39b: Er staat *preseteren* en de abbreviatuur is in andere kleur inkt in de 19^e eeuw erboven geplaatst.

40a: a) Het woord *fonteyn* is aan het eind van de regel afgebroken na de letter *t*; b) Er staat *die daer sterff*; c) Er staat *Betheleem*.

40b: a) Er stond aanvankelijk 8^{en} *daghen out*, maar het suffix ^{en} is doorgestreept;

b) Het suffix ^{en} is in *ten 8^{en}* naderhand, met invoegteken, erboven gezet.

41a: a) Er staat *ingeuallen*; b) De laatste letter van *ley[t]* en die van *Jeronimu[s]* ontbreken, waarschijnlijk door de beschadiging van de papierrand.

42a: De laatste letter van *hae[r]* ontbreekt, waarschijnlijk door de beschadiging van de papierrand.

43a: De onderste helft van deze bladzijde is om onduidelijke redenen blanco gelaten.

43b: a) Er staat *(...)ende misse gehoort ende daer naer greden naer tioetssche geberchte gesien Inden eersten bezeethel (...)*; b) Er staat *Jtem ten ij^{en} hebben wy gesien die fonteyn daer filphus een discipel christi gedoopt heeft een den camerrier dar coningne vanden moeren inden landen candacien gelegen die welcke die welcke was een Enochus*.

44a: Er staat *daer sy melcander groeende ende daer maria*.

44b: Er staat *vermoiet*.

45a: a) Er staat aaneengeschreven: *ryckeman*; b) Er staat *Symeon*; c) De Latijnse evangeliewoorden zijn gekalligrafeerd, evenals (in kapitalen) de letters TOL.

45b: a) De laatste drie letters van *betimeren* zijn, met invoegteken, onder het woord geplaatst en de abbreviatuurstreep ontbreekt.

46a: Er staat *daer Sinte peter gesont maeckte doen zy hem badt*.

46b: a) Er stond aanvankelijk *maer die turck en laet daer geen natie*, maar dit laatste woord is doorgestreept; c) Er stond aanvankelijk in dittografie *Jtem ten 12^{en} zyn wy op een ander plaetse geweest*, maar deze hele zinsnede is doorgetrept.

47a: a) Het woord *daer* in de zinsnede *die plaetse daer die moeder goodts stont* is naderhand vóór de regel in de marge erbij geschreven.

47b: a) Er staat aaneengeschreven *vannode*.

48b: a) De laatste letter van *goots* is uit plaatsgebrek boven het woord genoteerd; b) Er staat *daer pleech een kercke te staen*; c) Er stond aanvankelijk, als laatste woord op een regel, geschreven: *gedestruert*, maar de laatste vier letters zijn doorgestreept en op de volgende regel is genoteerd: *weert*; d) Er staat *doen dauidts bouen inden palley's lach*.

49a: Er staat *ick heb soe lange inde singogo gepredicht*.

49b: a) Er staat aaneengeschreven *byde*; b) Er staat *daer onsse beesten algereert stonden*.

50a: a) Er staat *Inden eersten syn wy geg gecomen*; b) In *ende reden soe voert tot rama* is de laatste letter van *voert* uit plaatsgebrek boven de regel genoteerd.

51b: a) De laatste letter van *eensdeels* is boven het woord genoteerd; b) Er staat *ende sy accordeerden t in scip te geuen*.

52b: a) Er stond aanvankelijk *Den XXIIJ^{en} septembry hebben wy noch inde wint gehadt*, maar het laatste woord is doorgestreept en gewijzigd in *geseylt*; b) Er staat *Cesaria schalestina*.

53b: Er staat in dittografie *hoeck hoeck*, maar de eerste vermelding is doorgestreept.

54a: Er stond aanvankelijk *den j^{en} Octobry*, maar door de *y* zijn de letters *er* geschreven.

54b: a) Er staat *ende van Sidon Recht ouer op leyt die berch Libanus*; b) Er staat *ende loept inde dat doode meer*.

55a: Deze bladzijde is in een geheel andere, zeer onbedreven hand geschreven.

55b: a) Er staat *ionger* in plaats van *ioncker*; b) De tweede *e* in *frederyck* is later boven het woord gezet; c) In de zinsnede *daer hy begrauen is* is het laatste woord, met invoegteken, erboven geplaatst.

56a: De laatste letters van *gardiaen* zijn beoven het woord geplaatst.

56b: a) Er staat *dammen en brengt*; b) De laatste twee letters van het laatste woord *plaetsen* zijn boven het woord geschreven.

58b: Er staat *ende syn gelogeert tot boscieter genaemt meester maerten vander gues in zeelant*.

59a: Er staat *gerus*.

59b: Er staat *tsoens* in plaats van *tsnoens*.

60a: a) Er staat *winden* in plaats van *winnen*; b) De *u* in *vuyren* is er later boven gezet.

60b: a) De laatste drie letters van *wrochten* zijn, met invoegteken, boven het woord genoteerd; b) Er stond aanvankelijk *minnebroeders*.

61b: a) Er staat *saeghen wy daer een corpus dode lichaem dat genoemt was soe daer voorssr gescreven stondt*; b) Er staat *neder* in plaats van *weder*; c) Er staat *Den iij^{en} Octobry* in plaats van *Den iij^{en} Novembry*; d) de *u* in *vuyt Nicosia* is er later boven gezet.

63a: a) Er staat *Den iij^{en} octobry* in plaats van *Den iij^{en} novembry*; b) Er staat *syn smorgens tlock ix vuyren*.

63b: De *u* in *ontrent ix vuyren* is er later boven gezet.

64a: a) Voor *decembry* staat doorgestreept: *no*; b) Er staat *vanden den selfden eylant*.

64b: a) Er staat *noorwesten*; b) de laatste twee letters van *gewoornen* zijn, met invoegteken, boven het woord geplaatst; c) Er staat *gelaueet*.

65a: Er staat aaneengeschreven *allegeluc*.

65b: a) De laatste drie letters van *gescaect* zijn boven het woord geschreven; b) Er staat *hertich* in plaats van *hertoch*; c) Er staat *Daert wort geseyt*; d) Er staat *gebarct* en de laatste letter is boven het woord genoteerd; e) Er staat aaneengeschreven *anlant*.

66b: a) Er staat *gegcomen*, maar de tweede *g* is doorgestreept; b) Er staat *noortooost zyde*, maar de derde en vierde *o* zijn doorgestreept; c) Er staat *leyt een tlant van morta*.

67a: a) Er staat *die bootsgellen sloegens xij verckens*; b) Er staat *sickmen* in plaats van *sickinen*.

67b: Er staat *middacht* in plaats van *middach*.

68a: Er staat *blixem donder ende regen tottten den xxx dach toe*.

68b: De laatste letter van *geweest* is boven het woord genoteerd.

69a: a) Er staat *xv mylen bouen van Coren*, maar *bouen* is doorgestreept; b) De *e* in *voerby* is naderhand boven het woord geschreven.

69b: Er staat *soe zy wy geseilt voerby modon*; b) Er staat in dittografie *geweest geweest*; c) Er staat *suanonts*.

70a: Er staat *maer daer woinden meest karstenen op Int lant*.

70b: Er staat *tusken sapquama ende Iancte doer geseylt*; b) Er staat *ende hebben daer gelegen totten den xxij dach*.

71a: a) Er staat in dittografie *casteel Casteel*, maar de tweede vermelding is doorgestreept; b) Er staat aaneengeschreven *nade*.

71b: a) De eerste letter van [d]oen is door een inktvlek onleesbaar; b) Er staat *in een kaneel gedreuen*; c) Er staat *ende seylden al duer die kaueel*; d) De laatste letters van *worpen* zijn boven het woord genoteerd.

72a: a) In *ende brocht daer een brieff* is het woord *daer* later in de linkermarge bijgeschreven; b) Er staat aaneengeschreven *anlande*.

72b: a) De *b* in *voor[b]y* is door een inktvlek onleesbaar. b) Er staat in dittografie *ende gingen ende ginghen onsse coers*; c) Er staat aaneengeschreven *voerde*; d) Er staat *stacke* in plaats van *starcke*; e) Er staat *wyn ende colen* in plaats van *wyn ende coecken*.

73a: a) Er staat aaneengeschreven *doerde*; b) De zinsnede *en heeft gesuylickt* is naderhand in de linkermarge, met verwijstekens, genoteerd; c) Er staat *langers lant* in plaats van *langes lant*.

73b: Er staat: *ende het [.....]te hem soe dat het bouen ende was gelu dat hem niemant zeer dede ofte doot en vyel en bonden dat terston op*.

74b: Er staat in dittografie *ontrent ix vyeren vueren*, maar de eerste vermelding is doorgestreept.

- 76a: a) Er staat *ende Is xvij^{en} millen*; b) Er staat *zyn wy ghesceyden vandaer ende zyn gecomen te clock xj vueren gecoemen te trento in rosa*.
- 76b: Er staat *Syn wy gecomen tot Teruyn*.
- 77a: Er staat *tot flanders tlock drie vuyren*.
- 77b: Er staat *myll* in plaats van *myl*.
- 78a: a) Er staat *eene paert*; b) In *gewest* is de *s* later boven het woord genoteerd.
- 79a: Er stond aanvankelijk *goeden coop*, maar in *goeden* is door de *o* een *u* geschreven.
- 80a: a) Er stond aanvankelijk *syn wy snavons gesceyden*, maar het laatste woord is doorgestreept en gewijzigd in *gecomen*; b) De rest van deze pagina, een viertal regels, is blanco gelaten.
- 81a: De tweede helft van het woord *Rinsgulden* is nagenoeg onleesbaar.
- 82b: Er staat *tclock tsanderendaechs tlock vyff vuuyren*.

Bibliografie

- Beurden, A.F. van (ed.)**, ‘Viagie oft Reyse tot Jerusalem, geschiet by brueder Jan Want van der prekeren oorden tot Tzertoghenbosch. Anno 1519’. Roermond: M. Waterreus, 1896.
- Bosboom-Toussaint, A.G.L.**, **De Delftsche Wonderdokter I-II**. Rotterdam: D. Bolle, 1870.
- Daan, J.**, ‘Oost-Gelderland en het westen’ in: *Taal en Tongval* 34 (1981), 54-59.
- Deycks, F. (ed.)**, *Ludolphi rectoris ecclesiae parochialis in Suchem, de Itinere Terrae Sanctae liber*. Stuttgart: Litterarischer Verein, 1851.
- Emonds, E.M.**, **De legende van Sinte Kunera** (Dissertatie Leiden 1922).
- Gaspar, R.J.G.A.A. (ed.)**, **Ambrosius Zeebout, Tvoyage van Mher Joos van Ghistele**. Hilversum: Verloren, 1998.
- Gaspar, R.J.G.A.A. (ed.)**, **Reis naar het midden van de wereld. Jacob Kreyneck en Derk Vogel op bedevaart naar Jerusalem in het jaar 1479**. Dieren: Diepenmaat, 2005.
- Gonnet, C.J. (ed.)**, ‘Bedevaart naar Jerusalem bij plaatsvervangning A^o 1594’ in: *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem* XI (1884), 308-320.
- Gonnet, C.J. (ed.)**, ‘Bedevaart naar Jerusalem volbracht en beschreven in het jaar 1525 door meester Arent Willemsz, barbier tot Delft in Hollant’ in: *Bijdragen voor de Geschiedenis van het bisdom van Haarlem* XI (1884), I-LXXXVII + 1-382 (p. XXIV).
- Herwaarden, J. van en M. van der Hoeven**, **Een Jerusalemreis in 1536. Reisverslag van Jan Hendrikszoon van Beveren**, Hilversum, Nederlandse Historische Bronnen V, 1985.
- Hol, A.R.**, ‘De -n na de toonloze vocaal in werkwoordsvormen’ in: *Bundel opstellen van oud-leerlingen, aangeboden aan Prof. Dr. C.G.N. de Vooys*. Groningen - Batavia: J.B. Wolters, 1940, 169-180.
- Lane, F.C. en R.C. Mueller**, **Money and Banking in medieval and renaissance Venice**. Vol. I: *Coins and moneys of account*, Baltimore: The John Hopkins University Press, 1985.
- Lemaire, N.E. (ed.)**, **Justini historiarum Philippicarum ex trogo Pompeio libri XLIV**. Parisiis, 1823.

- Lennepe, J. van en J. ter Gouw, De uithangteekens in verband met geschiedenis en volksleven beschouwd**, Leiden: Sijthoff, 1867-1869.
- Lexikon für Theologie und Kirche**, Freiburg: Herder, 1993-2001.
- Loey, A. van, Middelnederlandse spraakkunst I-II**. Groningen en Antwerpen: J.B. Wolters, De Sikkel N.V., 1964-1965.
- Martels, Z. von (ed.), Ogier Ghiselin van Boesbeeck, Vier brieven over het gezantschap naar Turkije**. Hilversum: Verloren, 1994.
- Moraw, P.**, 'Unterwegssein im Spätmittelalter' in: *Zeitschrift für historische Forschung*, Beiheft 1 (1985).
- Nicolaus van Lyra, Postilla super totam bibliam I-IV**. Frankfurt am Main: Minerva, 1971 (fotomechanische herdruk van de uitgave Straatsburg 1492).
- Ohler, N., Reisen im Mittelalter**, Munich: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1991.
- Paulus, N., Geschichte des Ablasses im Mittelalter**, 3 vols, Paderborn: Schöningh, 1922-3
- Petrus Comestor, *Historia Scholastica* in: J.P. Migne, *Patrologia Latina*, 198, Paris, 1855.
- Röhrich, R., Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande**. Gotha: Perthes, 1889.
- Ryan, W.G. (ed.), Jacobus de Voragine, The Golden legend. Readings on the Saints**. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1993.
- Schiffers, H., Karls des Grossen Reliquienschatz und die Anfänge des Aachenfahrt**. Aachen: Volk, 1951.
- Sterkenburg, P.G.J. van, Het Woordenboek der Nederlandsche Taal. Portret van een Taalmonument**, 's-Gravenhage: SDU, 1992.
- Sumption, J., Pilgrimage. An Image of Mediaeval Religion**, London: Faber & Faber, 1975.
- Tobler, T. (ed.)**, 'Johannis Poloner descriptio Terrae Sanctae' in: *Descriptiones terrae sanctae ex saeculo VIII, IX, XII et XV*. Lipsiae: J.C. Hinrichs, 1874.
- Vilnay, Z., The Guide to Israel**. Jerusalem: 'Daf-Chen' Press Ltd., 1978.
- Vries, M. de e.a., Woordenboek der Nederlandsche Taal**. 's-Gravenhage en Leiden: Martinus Nijhoff, A.W. Sijthoff, H.J. Stenberg, S.D.U., 1882-1998
- Wasser, B.A.J.**, 'Die Peregrinatie van Iherusalem: Pelgrimsverslagen van Nederlandse Jersalemgangers in de 15^e, 16^e, en 17^e eeuw: ontstaan en ontwikkeling' in: *De Gulden Passer. Bulletin van de 'Vereeniging der Antwerpsche bibliophielen'* 69 (1991).
- Wasser, B.A.J., Nederlandse pelgrims naar het heilige land**. Zutphen: Terra, 1983.
- Weijnen, A., Nederlandse Dialectkunde**. Assen: Van Gorcum & Comp. N.V., 1966².
- Zedlers Grosses vollständiges Universal-Lexicon**, Graz 1961-1964 (fotomechanische herdruk van de uitgave Graz 1763).
- Zuiden, D.S. van**, 'Een reis van twee Nederlanders naar Palestina in 1561' in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, 8^e reeks, tweede deel (1941), 115-120.